

М. Тимурович

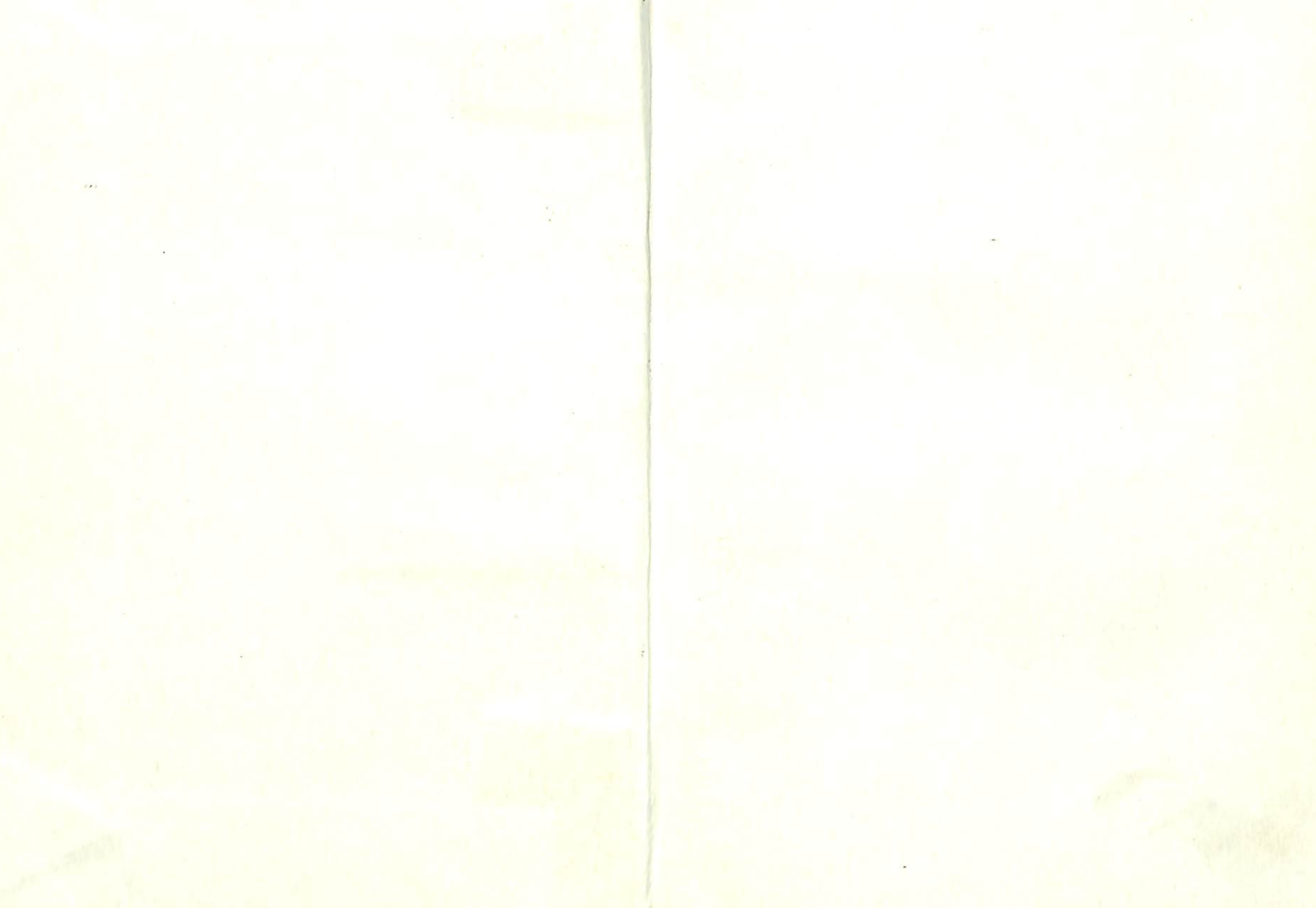
Три Казанские улицы 6

Г/департамент

6 - 1940

9(54)

2-17

Տ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Հ Ի Ն

Հ Ն Դ Կ Ա Ս Տ Ա Ն Ը

Յ Ե Վ

Չ Ի Ն Ա Ս Տ Ա Ն Ը

9(54)
2-17

5 OCT 2011

ՀԵՍՃ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(54)

2-17

սե

Տ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Հ Ի Ն

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ

ՅԵՎ

ԶԻՆԱՍՏԱՆԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1940

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

I

ՅԵՐԿԻՐԸ ՅԵՎ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնդկաստանը, մարդկային քաղաքակրթության հնագույն ուշախներից մեկը, ներկայումս աշխարհիս ամենամեծ զաղութն է, վորը պատկանում է Անգլիային և համարվում է «Բրիտանական կայսրության թագի ամենաթանգարժեք մարգարիտը»:

Դա մի հսկայական յերկիր է, իր մեծությամբ դրեթե հավասար Յեվրոպական մայր ցամաքին: Նրա տարածությունն է 4,675 հազ. քառ. կմ. և ունի 353 միլիոն բնակչություն: Իր տարածությամբ նա 20 անգամ, իսկ բնակչության թվով 8 անգամ մեծ է Անգլիայից:

Հնդկաստանի սահմանների ընդհանուր տարածությունը հասնում է 17 հազ. կիլոմետրի, վորից 9 հազ. ցամաքային սահմաններն են: Հնդկաստանը սահմանակից է Իրանին, Աֆղանստանին, Չինաստանին (ներառյալ Տիբեթը) և Սիամին: Հնդկաստանը ԽՍՀՄ-ից բաժանված է Աֆղանական տերիտորիայի մի նեղ շերտով, վորը կից է Տաջիկական ԽՍՀ Լեոնային-Քաղախշանի ինքնավար մարզին:

1715 9
40

Աշխարհագրական տեսակետից Հնդկաստանը բաղկացած է յերեք մասերից. 1) հյուսիսում — Հիմալայան լեռների մեծ գոտին, վորը բաժանում է Հրնդկաստանը Ասիական մայր ցամաքի յերկրներից. 2) Հիմալայան լեռների ստորոտներում ընկած է Ինդո-Փանդեայան հարթավայրը, վորի արևելյան մասը կազմում է Բենգալյան դաշտավայրը: Հնդկաստանի այս մասը հանդիսացել է զարգացած յերկրագործության և կուտուրայի հիմնական ոջախ և 3) Ինդոստան թերակղզին, վորը յեռանկյունաձև մտնում է Հնդկական ովկիանոսը և բաժանում է Բենգալյան ծոցը Արաբական ծովից. նրա մեծ մասը զբաղված է Դեկանի բարձրավանդակով:

Բացի հիմնական այս յերեք մասերից, Բրիտանական Հնդկաստանի կազմի մեջ մտնում են աշխարհագրականորեն առանձնացված յերկու մարզեր. Արեւմուտքում — Բելուջիստանը, վորը բռնում է Իրանի բարձրավանդակի հարավ-արեւելյան մասը և արեւելքում — Բիրման, լեռնոտ յերկիրը, վորը բռնում է Հրնդկաչին թերակղզու արեւմտյան մասը:

Հնդկաստանի հարավ-արեւելյան ափի մոտ գտնվում է Յեյլոն կղզին, վորը Մեծ Բրիտանիայի հատուկ գաղութ է և չի մտնում Բրիտանական Հնդկաստանի կազմի մեջ:

Հնդկաստանի հյուսիսային սահմանի վրա Տիբեթին կից տարածվում են Անգլիային յենթակա յերկու պետություններ — Նեպալ և Բուտան:

Հյուսիսային լեռնային գոտին կազմում են աշխարհիս ամենաբարձր յերկու լեռնային սիստեմները՝

Հիմալայան լեռները և Կարակորում, վորոնք մշտապես ձյունապատ և սառցապատ են: Ամենաբարձր գագաթը՝ Եվերստը ունի 8880 մետր բարձրություն: Բաժանելով Հնդկաստանը Միջին Ասիայից, Հիմալայան լեռները միաժամանակ հանդիսանում են յերկու կլիմաների պատնեշ՝ Միջին-Ասիական շոր-կոնտինենտալ կլիմայի և բուն Հնդկաստանի արեւադարձային կլիմայի:

Հիմալայան լեռների հարավային լանջերը յենթակա յեն ովկիանոսից փշող մուսսոններին, վորոնք բերում են առատ մթնոլորտային տեղումներ և ծածկված են հարուստ բուսականությամբ: Հարավային ստորոտներում ճահճային տրոպիկական բուսականություն է (չունգլի) անառոջ կլիմայով (մալարիա): Նախալեռնային շրջաններում մինչև 1200 մետր — խիտ տրոպիկական անտառներ են վիթխարի ծառերով, իրար փաթաթված լիանաներով, բամբուկի ծառերով, վորոնք հասնում են 30 մետր բարձրության: Ավելի բարձր տարածվում են մերձարեւադարձային անտառները, մշտադալար ծառերով, այնուհետև սաղարթախիտ անտառներ աշնանային տերեւաթափով, փշատերև ծառեր և վերջապես ալպիական մարգագետիններ, վորոնք հասնում են մինչև ձյան սահմանը 4500—5000 մ. բարձրության վրա:

Լեռնային բարձունքների արևմտյան մասը կազմված է Հինդուկոշից և ավելի ցածր լեռներից, վորոնք շրջապատում են Իրանի բարձրավանդակը: Այստեղ գոյություն ունեն մի շարք մատչելի լեռնանցքներ, վորոնք միացնում են Հնդկաստանը Աֆղանստանի և Իրանի հետ:

Ինդո-Գանգեսյան հարթավայրը բաժանվում է յերկու մասի: Արեւիկելքում— Բենգալյան հարթավայրն է՝ Գանգես և Բրահմապուտրա գետերի հովիտը, վորոնք ընդհանուր դելտայով թափվում են Բենգալյան ծոցը: Արևմուտքում տարածվում է Ինդոս գետի լայնածավալ հովիտը, վորը կոչվում է Փենջաբ: Այդ յերկու մասերի միջև ձգվում է վոչ բարձր ջրբաժան գիծ:

Հյուսիսային Հնդկաստանի բոլոր յերեք գլխավոր գետերը, ինչպես և նրանց վտակները սկիզբ են առնում Հիմալայան լեռներից: Այդ գետերը իրենց վտուգումներով թողնում են արգավանդ տիղմի շերտ: Այդ գետերից ամենաջրառատը Գանգեսն է, վորը իր յերկարությամբ գիջում է Ինդոսին և Բրահմապուտրային (Ինդոսի յերկարությունը— 3200 կմ., Բրահմապուտրան— 2800 կմ., Գանգեսը— 2700 կմ.): Գանգեսի և նրա վտակների ջրերը սնուցանում են ջրանցքների վտուգման սիստեմը: Գանգեսը մեծ նշանակություն ունի նաև նավագնացության համար: Նրա հովիտը Հնդկաստանի ամենաբերքառատ և խիտ բնակված մասն է: Գանգեսը, շնորհիվ իր վիթխարի անտեսական նշանակությանը, դարձել է պաշտամունքի առարկա, կոչվում է «սրբազան գետ»:

Ինդոստան թերակղզու մեծ մասը բռնում է Դեկանի բարձրավանդակը, վորի միջին բարձրությունը 600—800 մետր է: Նրա ծայրերին բարձրանում են Արևմտյան Գատերը և Արևելյան Գատերը, վորոնցից առաջինն ավելի բարձր է, մինչև 2700 մետր: Նրանք պահում են ամառային մուսսոնների բերած մթնոլորտային տեղումների մի մասը: Արևմտյան Գատերի դեպի ծովը

իջնող լանջերին խիտ արևադարձային անտառներ են: Դեկանի ներքը ավելի շոր է, գերակշռող է սավաննների բուսականությունը: Դեկանի գետերը՝ Նարբադա և Գոդավարի ջրասակավ են: Գերակշռող է կարմրահողը, հյուսիս-արևմուտքում՝ պտղաբեր գորշ հողը, վորը կազմվել է քայքայվող լավաներից և կոչվում է «բամբակի սեվահող», վորովհետև նա առանձնապես նրպաստավոր է բամբակագործության համար:

Յեյլոնը Ինդոստանի հետ կապված է մանր կղզիների և խութերի մի շղթայով (այսպես կոչված «Ադամի կամուրջ»): Կղզու ներսում բարձրանում է լեռնային մասսիվ (մինչև 2500 մ.), ափերը ցածր են: Կլիման հասարակածային է: Հարուստ է արեվադարձային բուսականությամբ:

Բիրման— լեռնոտ յերկիր է: Հյուսիսից-հարավ կտրում են լեռնաշղթաներ— սկսած Հիմալայի ստորոտներից: Նրա միջով հոսում է Իրավադի՝ Բիրմայի գլխավոր գետը, վոր նավագնաց է: Այս գետի հովիտը Բիրմայի գլխավոր գյուղատնտեսական շրջանն է:

Հնդկաստանի կլիման խիստ բազմազան է: Հյուսիսային լեռնային գոտին, հատկապես հյուսիս-արեւմլմրտյան փեշերը, ինչպես և Բենգալյան հարթավայրը, հարուստ է մթնոլորտային տեղումներով: Ետտ ավելի նվազ տեղումներ է ստանում Դեկանի բարձրավանդակը, վորը կտրված է ծովից լեռներով: Վողջ հյուսիս-արևմուտքը (Ինդոսի ավազանը)— խիստ շորային մարզ է, վորտեղ մուսսոնների ազդեցությունը վերջանում է և կլիման մոտենում է հարեվան Իրանի բարձրավանդակի շոր-ցամաքային կլիմային: Այստեղ

առանձնապես մեծ է արհեստական վոտոգման դերը, վորի համար պայմաններն ավելի նպաստավոր են Փենջաբում («Հինգ գետեր»), վորտեղ Ինդոսը ընդունում է մի քանի կարևոր վտակներ: Ինդոսից արեւելք տարածվում է Թար ավազոտ կիսաանապատը: Մուսոնների բերած տեղումները անհավասար են, դրա հետևանքով էլ առանձին շրջաններ հաճախ յենթակա յեն յերաշտի վտանգին, ավելի նվազ Փենջաբը, ուր յերկրագործությունը կախված է գլխավորապես վոշ թե անձրեւներից, ալ հիմնված է արհեստական վոտոգման վրա:

Մուսոնների փոփոխությունը զուգորդվում է սաստիկ փոթորիկներով— տայֆուններով, վորոնք Հնդկաստանի արեւելյան ափում յերբեմն հասնում են սոսկալի ուժգնության:

Հնդկաստանը հարուստ է եներգետիկ ռեսուրսներով: Դեկանի բարձրավանդակի տարբեր մասերում գոյություն ունի քարածուխ, ընդհանուր պաշարը մոտ 80 միլդ. տոնն. Բիրմայում և ալ վայրերում՝ նավթ (վոշ մեծ պաշարով): Հյուսիսային Հնդկաստանը շատ հարուստ է ջրային եներգիայով (27 միլ. ձիու ուժ): Հնդկական գետերի անհարմարությունը՝ նրանց մակարդակի փոփոխականությունն է:

Հանքային հարստությունները գտնվում են յերկու շրջաններում. Դեկանում՝ յերկաթ, մարգանց, վոսկի, և Բիրմայում՝ արձիճ, արծաթ, անագ, պղինձ: Մաքուր յերկաթի պաշարը հաշվվում է 2.170 միլ. տոնն: Այսպիսով Հնդկաստանը ունի նպաստավոր պայմաններ մետաղագործության զարգացման համար: Հընդկաստանը հարուստ է և թանկագին քարերով:

Հնդկաստանի բնակչությունը կազմված է չափից պուրա խառն ծագում ունեցող բազմաթիվ ժողովուրդներից և ցեղերից: Չնայած դրան, նրանցից յուրաքանչյուրը զգալիորեն պահպանել է առանձնացած վիճակ: Այդ բանին նպաստում են յերկրի ընդարձակությունը, ֆիզիքական հատկությունները, առանձին շրջանների պատմական և տնտեսական զարգացման տարբերությունը, դասակարգային հասարակակարգում ազգային և կրոնական խտրությունները, և վերջապես, նոր ժամանակներում գաղութային ճնշումն ու իմպերիալիստական քաղաքականությունը:

Հնդկաստանի ցեղերն ու ժողովուրդները գտնվում են զարգացման տարբեր աստիճանների վրա: Հնդկաստանի նուշնիսկ զարգացած ժողովուրդների մոտ պահպանվել են տոհմային կարգի մնացորդներ, հասարակական հարաբերությունների հնագույն ձևեր՝ ամուսնության է ընտանիքի բնագավառներում:

Բազմազան են Հնդկաստանում հնուց ընդունված կրոնները. տիրապետող է ինդուիզմը, վոր ունի 240 միլ. դավանողներ, այնուհետև իսլամը—մոտ 77 միլ. մարդ, բուդդիզմը—մոտ 12 միլ., քրիստոնեյությունը—մոտ 6 միլ., անիմիզմը—մոտ 8 միլ. և այլն:

Այս հանգամանքները և ընդհանրապես բավարար ուսումնասիրության բացակայությունը դժվարացնում են այդ ժողովուրդների և ցեղերի ճշգրիտ կլասիֆիկացիան:

Յեւրոպական և հնդիկ բուրժուական պատմաբանների ուսումնասիրական փորձերը հակասական են և յեւնում են «ոասսայական» սկզբունքներից: Նրանք ամեն ջանք գործ են դնում առանձնացնելու «մա-

քուր ուսսաները», «բարձր ուսսաները» «ստորին» ու «անմաքուր ուսսաներից»:

Այնուամենայնիվ յեղնելով մարդաբանական այս կամ այն հատկանիշների համեմատական հետազոտութիւններից կարելի չե նշել Հնդկաստանի բնակչութեան մեջ շուրս հիմնական խմբեր: Դրանք են. 1) նեղբական խումբը (նեգրոիդներ), վորի հիմնական տիպը մոտիկ է Անդամանյան կղզիների և Մալայան արշիպելագի բնակիչների տիպին. 2) դրավիդներ, վորոնք Հնդկաստանի հին բնակիչներն են, չնայած, վոր ժամանակի ընթացքում խառնվել են այլ եթնիկական տարրերի հետ: Բոլոր տվյալները վիպյում են, վոր ժամանակակից դրավիդների նախնիները 3—2 հազարամյակին մեր թվարկութիւնից առաջ բարձր կուլտուրայի ստեղծողներն են յեղել: Այդ հաստատվում է հրնագիտական հուշարձաններով, վորոնք հայտաբերվել են Սինդի շրջանում «Մոխենջո-դարոյի» և կենտրոնական նահանգներում Խարապայի հնագիտական պեղումների շնորհիվ, ինչպես և նրանց կուլտուրային մոտիկ Բելուջիստանի, Վադիրստանի և Փենջաբի հուշարձաններով: 3) Մոնղոլական խումբ (մոնղոլոիդներ), վորը մոնղոլական արշավանքների ու ազդեցութեան հետևանք է և հաճախ խառն՝ դրավիդների հետ: 4) Ավելի կամ նվազ չափով յեվրոպական խումբը: Յեվրոպական գրականութեան մեջ այս խումբը կոչվում է «արիական» կամ «հնդկա-արիական»: Արիատոհմիկ ազնվական էջին իրենց կոչում հին հյուսիսային Հնդկաստանը նվաճող ժողովուրդները, իսկ ներկայումս «արիական» անունը զուտ լեզվաբանական տերմին է: Այս խումբը իր կուլտուրական աստիճանով բնավ

բարձր չիր, այլ ավելի ցածր էր ժամանակի բարձր կուլտուրային հասած դրավիդներից, վորոնց կուլտուրան (Մոխենջո-դարոյի և Խարապայի) հոմանիշ էր ժամանակակից ասորո-բաբելական կուլտուրային և նույնիսկ վորոշ չափով յուրացվել էր վերջինից: Յեվրոպական խմբին են պատկանում ուշապուտները, ջաթերը, դարդերը, գուրկաները, սիկհերը: Սրանք ապրում են գերազանցապես Փենջաբում, Ռաջպուտանայում, Կաշմիրում և մասամբ Հնդկաստանի այլ շրջաններում:

Ավելի ուշ ժամանակները իրանցիների, սկյութացիների, հոների, արաբների, թյուրքերի, մոնղոլների տեղաշարժերի ու արշավանքների հետևանքով հնդկաստանի տերիտորիայում ստեղծվեցին մասամբ կղզիացած, մասամբ խառն նոր ժողովուրդներ:

Հնդկաստանի բնակչութեան ավելի կամ նվազ ընդհանուր անունը նշվում է յերկու տերմինով.— «հրնդկացիներ» և «ինդուսներ»: Առաջին տերմինը, վորը կոչումբոսի հանրածանոթ սխալի շնորհիվ նմանութիւն ունի Ամերիկայի բնակիչների— «հնդիկներ» անվան հետ, մնում է անհաջող, չնայած, վոր գործածութիւնից դուրս չի գալիս: «Հնդկական» ածականը մնում է լայն իմաստով ամբողջ Հնդկաստանին վերաբերող: «Ինդուս» տերմինը գրականութեան մեջ գործածվում է տարբեր առումներով: Վորոշ դեպքերում այդ տերմինի տակ հասկացվում է բացառապես վերոհիշյալ յեվրոպական խումբը, այլ դեպքերում՝ տվյալ խումբը դրավիդների հետ միասին, վերջապես, ավելի հաճախ այս տերմինը նշանակում է ինդոիզմը դավանող: Ավելի ճիշտ է դա վերագրել Հնդկաստանի վողջ բնակչութեանը:

ՎԵՌԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ՅԵՎ ԳԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՎԵԼԸ

Հնդկաստանի հնագույն պատմության համար արժանահավատ աղբյուրներ միանգամայն բացակայում են: Բուրժուական գրեթե վոլջ պատմագրությունը հընդ-կական կուլտուրայի ծագումը կապում է այսպես կոչված արիական ցեղերի Հնդկաստան տեղափոխելու հետ, վորոնց նախահայրենիքը, իբր թե, յեղել է Ամուղարիյա գետի հովիտը: Բուրժուական հետազոտողները պնդում են, վոր մեր երայից առաջ 3-րդ հազարամյակի կեսերին, արիացիները սկզբում յերևացին Ինդոս գետի ավազանում: Այստեղից նրանք իբր թե տարածվեցին մնացած Հնդկաստանում, վորչնչացնելով կամ իրենց յենթարկելով տեղական հնագույն բնակչության «ստորին» ուսսաներին—կուլարիներին և դրավիդներին: Սակայն ժամանակակից հետազոտությունները հերքում են արիական ցեղերի կողմից Հնդկաստանի նվաճելու տեսությունը: Այս առասպելական նվաճումից շատ առաջ Հնդկաստանում գոյություն ունեւ դասակարգային հասարակություն, բավական բարձր կուլտուրայով, ստեղծված բնիկների կողմից, վորոնք, սակայն, ըստ հնդ-յեւլրոպական տեսաբանների՝ պատկերացվում են վորպես վայրենիներ: Բուրժուական ազգագրագետների պնդումները՝ արիացիների շարքը դասվող բոլոր ժողովուրդների միասնական հնդկա-գերմանական ուսսայի մասին, վորին իբր պատկանել են և Հնդկաստանի արիացիները, նաև բոլոր արիացիների ընդհանուր նա-

խահայրերի մասին՝ հանդիսանում են բացարձակապես հակագիտական և ուեակցիոն ուսսայական տեսություններ:

«Արիա» տերմինի նշանակությունը նահապետական տոհմային ժամանակաշրջանի վերաբերմամբ դեռևս պարզված չէ: Համենայն դեպս նա վոչ մի առնչություն չունի մտացածին «արիական ուսսա»-յի հետ: Դասակարգային հասարակության մեջ «արիա» բառը նշանակում էր «ազնվազարմ», «տոհմիկ» և հնագույն Հընդկաստանում գործածվում է վոչ ամբողջ ժողովրդի, այլ հարստություն, ստրուկներ և իշխանությունն իրենց ձեռքը կենտրոնացրած հասարակական վերնախավի նկատմամբ:

Հնդկաստանի հնագույն պատմության կարեւորագույն աղբյուրներից մեկը հանդիսանում են Վեդաները^{*)}: Այդ վեդաների, հատկապես դրանցից հնագույնի՝ Ռիգ-Վեդայի տվյալները հնարավորություն են ընձեռնում գաղափար կազմելու հյուսիսային Հնդկաստանի ժողովուրդների սոցիալական կառուցվածքի և կուլտուրայի աստիճանի մասին՝ մեր թվարկությունից առաջ 2-րդ հազարամյակի վերջին և 1-ին հազարամյակի սկզբին:

Այդ ժողովուրդներն այն ժամանակ գտնվում էյին առհմական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության կազմավորման աստիճանում: Յեղի գլխին կանգնած էր ցեղապետը՝ «ոաչա»-ն (կառավարիչ): Նա առաջին հերթին առաջնորդ էր պատերազմի ժամանակ, ընտրվում էր ժողովրդական ժողովի կողմից, սակայն յերբեմն էլ կարող էր այդ իշխանությունը

փոխանցել ժառանգաբար: Ռաջայի իշխանությունը սահմանափակված էր տոհմի բոլոր ռազմունակ անդամների՝ «սամիտի» ժողովով: Պատերազմ հայտարարել, խաղաղություն կնքել կարող էր միայն այդ ժողովը:

Աշխատանքի բաժանման, հարստությունների կուտակման և զուլքային անհավասարության շնորհիվ՝ առանձնանում են ավելի ուժեղ, հարուստ տոհմերը, ստեղծվում էր արիստոկրատիա՝ «մահավան» (տոհմիկներ, հարուստներ) կամ «սուրի» (փառահեղներ): Ավելի հետագա վեղաներում հիշվում են իշխաններ, վորոնք առանձին մարզերին գլխավորող ազնվականներն են: Ժողովրդի հիմնական զբաղմունքը յերկրագործությունը և անասնապահությունն էր: Յերկրագործության մեջ արդեն կիրառվում էր արհեստական վոտոգումբ, ցանում էլին գարի, կորեկ, և ավելի քիչ՝ ցորեն: Բրինձը նրանց հայտնի չէր: Անասնապահությունը շատ մեծ դեր էր խաղում: Պատերազմը հաճախ կոչվում էր «գավիշտի» — «կով ձեռք բերելու ցանկություն», իսկ առաջնորդը — «գուպ» — այսինքն հովիվ, հոտ պահպանող: Զարգացած էլին արհեստներ, հատկապես ջուլհակությունը, դարբնությունը, բրուտագործությունը, այտղձագործությունը և կաշեգործությունը: Վեղաները հիշում են և առևտրականների — «պանի» մասին:

Հողը պատկանում էր համայնքին: Ընտանեկան համայնքը՝ համայնական հողդատագործումով, Հնդկաստանի հասարակության սկզբնական ձևն էր: «Ընտանեկան այս համայնքները հիմնված էլին տնայնագործության վրա, ձեռքով գործելու, ձեռքով մանելու և հողը

ձեռքով մշակելու աշխատանքի մի յուրահատուկ կոմբինացիայի վրա, վորն այդ համայնքներին ինքնաբավ բնույթ էր տալիս» (Մարքս և Ենգելս, Յերկեր 5. Զ-րդ էջ՝ 315):

Համայնքի գլխին կանգնած էր տանուտերը — «վիշպատի»: Գասակարգային շերտավորման պրոցեսն արտահայտվում էր այն սուր տարբերության մեջ, վորը գոյություն ուներ մի կողմից՝ հաղթողների շարքը դասվող հարուստների և տոհմիկների և մյուս կողմից՝ վոշ-տոհմիկների միջև, վորոնք դասվում էլին պարտավածների շարքը: Տոհմիկ ազնվականությունը, վորը իրեն կոչում էր «արիա», ոգտվում էր բոլոր իրավունքներով, յերկրորդները կոչվում էլին «անարիա», այսինքն վոշ-տոհմիկ և, զուրկ լինելով իրավունքներից, հանդիսանում էլին համայնքի շահագործվող խավը: Անարիաները և սուղրաները (սարուկները) խոշորագույն դեր էլին խաղում այն ժամանակվա համայնքի արտադրության մեջ:

Վեղաների հնագույն մասը ստեղծվել էր Փենջաբում, իսկ վեղաների ավելի նորագույն գրքերը կազմվեցին Գանգեսի և Զիմնայի հովիտներում: Այստեղ էլ ստեղծվեց Հնդկաստանի մեզ հայտնի եպոսներից ամենանշանավորները — Մախաբխարատա և Ռամայանա (2): Նրանց մեջ հիշատակված դեպքերը մեծ մասամբ վերաբերում են դիցաբանությանը (միթոլոգիա): Սակայն այս վեպերն այնուամենայնիվ նյութ են տալիս առաջին հազարամյակի առաջի կիսի (մեր տարեթ. առաջ) Հնդկաստանի ժողովուրդների կենցաղի մասին: Նախկին տոհմային կարգը քայքայվում էր, ստեղծվում

եյին մեծ պետություններ: Արտադրողական ուժերի աճը և աշխատանքի հասարակական բաժանումը տեղի յեթ ունենում արդեն ձեւավորված և զարգացած դասակարգային հասարակության բազայի վրա:

Գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ Հնդկաստանի վաղ դասակարգային հասարակության բնույթի մասին: Հնարավոր չե՞ ճշգրիտ վորոշել՝ ստրկատիրական թե՞ ֆեոդալական շահագործման յեղանակն եր այդտեղ գերակշռում: Համենայն դեպս ստրկատիրությունը հնագույն Հնդկաստանում շատ մեծ դեր եր խաղում: Հավանորեն, այդ ժամանակ սկսվում են ձեւավորվել կաստաները³⁾, վորոնք բացակայում եյին Վեդական շրջանում: Տիրող դասակարգը դառնում ե գինւորական արիստոկրատիա՝ կշատրինների կաստայի մեջ միացած. կազմվում ե նաև քրմերի—բրահմանների հզոր կաստան:

Հնդկաստանում առաջին հազարամյակի սկզբին (մեր տարեթ. առաջ) տոհմական համայնքին հաջորդում ե գյուղական տերիտորիալ համայնքը, վորի գոյությունը պայմանավորում եր, ըստ Մարքսի, հնդկական պատմության առանձնահատկությունը: Գյուղական համայնքների առաջնալը նշանակալից չափով պայմանավորված եր նրանով, վոր յերկրագործությունը, վորի վրա եր հիմնվում հնագույն Հնդկաստանի վողջ եկոնոմիկան, Հնդկաստանի գետերի հովիտներում հնարավոր եր միայն լայնորեն զարգացած ջրաբաշխական սիստեմի պայմաններում: Վոռոգման կազմակերպումը, ջրանցքների, ամբարտակների և ջուրը վեր բարձրացնելու բարդ սիստեմը պահանջում եր մեծ թվով մարդկանց միատեղ ջանքերը: Արտադրողական ուժերի հետագա

զարգացումը պահանջում ե վոռոգման սիստեմը կազմակերպել ավելի լայն մասշտաբով, վորը համայնքի շրջանակներից դուրս պիտի լիներ: Արտադրության այս պահանջները դառնում եյին Հնդկաստանում բավական խոշոր կենտրոնացած պետությունների համեմատաբար վաղ առաջացման տնտեսական հիմքը: Ենգելսն «Անտի-Դյուրինգ»-ում գրում ե. «Պարսկաստանում և Հնդկաստանում բարձրացող և ընկնող բազմաթիվ բուսապետությունները բոլորն ել գերազանցապես ըմբռնում եյին իրենց առաջնակարգ պարտականությունը, հոգ տանելով հովիտների վոռոգման մասին, առանց վորի այդ յերկրներում անհնար եր յերկրագործությունը» (Մարքս և Ենգելս, Յերկեր, հ. 14-րդ եջ՝ 182):

Մարքսը «Բրիտանական տիրապետությունը Հնդկաստանում» իր հոդվածում փայլուն և սպառիչ կերպով բնութագրում ե Հնդկաստանում գյուղական համայնքի առաջացման պատճառները, նրանց կապը արհեստական վոռոգման հետ, նրանց դերը յերկրի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

«Ասիայում անհիշելի ժամանակներից ի վեր գոյություն ե ունեցել կառավարման յերեք ճյուղ— ֆինանսական գերատեսչություն, կամ իր սեփական ժողովրդին կողոպտելու գերատեսչություն, ուղղակի գերատեսչություն կամ այլ ժողովուրդներին կողոպտելու գերատեսչություն և վերջապես՝ հաաարակական աշխատանքների գերատեսչություն: Կլիմայական ե հողային պայմանները, հատկապես անապատային վիթխարի տարածությունները, վորոնք ձգվում են Սահարայից սկսած Արաբիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և

175
40

Թաթարիայի վրայով մինչև Ասիական սարահարթի բարձրունքները, ջրանցքների և ջրալին կառուցվածքների միջոցով արհեստական կերպով հողը վտոգեղու սիստեմը դարձրել են արևելյան յերկրագործության հիմքը:

Ինչպես վոր Յեզիպոստում և Հնդկաստանում ոգտրվում են վարարումներից դաշտերը վտոգեղու համար, ճիշտ այդպես էլ Միջագետքում և Պարսկաստանում և այլ յերկրներում ոգտվում են ջրի բարձր մակարդակից վտոգիշ ջրանցքները ջրով լցնելու համար: Զուրը խնայողաբար և միատեղ ոգտագործելու այդ տարրական անհրաժեշտությունը, վորն Արևմուտքում հարկադրել է մասնավոր ձեռնարկատերերին իրար հետ միանալու և կամավոր ասոցիացիաներ կազմելու, ինչպես Ֆլանդրիայում և Իտալիայում, Արևելքում, ուր քաղաքակրթությունը գտնվում էր շափազանց ցածր մակարդակի վրա և վորտեղ տերիտորիան շափազանց ընդարձակ է, վորպեսզի կյանքի կոչվեն կամավոր միությունները, հրամայաբար պահանջվում էր, վոր կառավարության կենտրոնացնող ուժը միջամտի: Այստեղից էլ այն տնտեսական ֆունկցիան, վոր ստիպված էլին կատարելու բոլոր ասիական կառավարությունները այն է՝ հասարակական աշխատանքների ֆունկցիան: (Մարքս և Ենգելս, Յերկ. հ. 9-րդ, էջ՝ 347—348):

«Այս յերկու հանգամանքները, — շարունակում է Մարքսը, — մի կողմից՝ այն, վոր հնդիկները բոլոր արեվելյան ժողովուրդների նման կենտրոնական կառավարությունն են վերապահում խոշոր հասարակական կառուցումների հողսը, վորը նրանց յերկրագործության

և առևտրի հիմնական նախապայմանն է հանդիսանում, մյուս կողմից՝ այն, վոր Հնդկաստանի ամբողջ տարածություն վրա ցրված բնակչությունը կազմում է փոքրիկ կենտրոններ, վորոնց գոյությունը հիմնված է յերկրագործական և արդյունաբերական աշխատանքի միջև յեղած տնային կապի վրա, — այս յերկու հանգամանքները անհիշելի ժամանակներից սկսած ստեղծել են յուրահատուկ գծեր ունեցող սոցիալական մի սիստեմ, այսպես կոչվող համայնական սիստեմը (village system), վորն այդ մասը միություններից յուրաքանչյուրին անկախ կազմակերպության և առանձին յուրահատուկ կյանք է հաղորդում: Այս սիստեմի յուրահատուկ գծերի հետ մեկ ծանոթացնում է հետեվյալ նկարագրությունը, վորը զետեղված է անգլիական համայնքների պալատի մի հին պաշտոնական հաշվետվության մեջ՝ հնդկական գործերի մասին:

«Գյուղը աշխարհագրական տեսակետից ներկայացնում է մի տարածություն, վորը պարունակում է մի քանի հարյուր կամ հազար ակր մշակված և անմշակ հող. քաղաքական տեսակետից նա նման է քաղաքային կորպորացիայի: Գյուղում կան մի շարք բարձր և ստորին պաշտոնատար անձինք: Potalil, կամ տանուտերը ընդհանուր հսկողություն ունի գյուղի գործերի վրա, հարթում է բնակիչների վեճերը, վարում է վտասիկանությունը և կատարում է հարկահավաքի պարտականությունը գյուղի ներսում, մի պարտականություն, վորի կատարման համար նա ամենահարմար մարդն է հանդիսանում թե՛ իր անձնական ազդեցության և թե՛ բնակիչների դրովյան ու գործերին հանգամանորեն ծանոթ

լինելու հետևանքով: Kurnum-ը հետևում է յերկրագործութեան վիճակին և արձանագրում է նրան վերաբերող բոլոր խնդիրները: Tallier և Totie սրանցից առաջինի պարտականությունն է տեղեկություններ հաղորդել հանցագործությունների և որինազանցությունների մասին, ինչպես և մի գյուղից մյուսը տեղափոխվող անձանց ուղեկցելն ու պաշտպանելը, իսկ յերկրորդի պարտականությունը, ըստ յերևույթին, սահմանափակված էր գյուղի շրջանակներով և ի միջի այլոց վերաբերում էր բերքի պաշտպանությանը և դրա հաշվառմանը աջակցելուն: Սահմանապահը պահպանում է գյուղի սահմանները կամ թե իբրև վկա ցուցմունքներ և տալիս դրանց մասին՝ վեճի դեպքում: Ջրամբարի և առուների վրա հսկող անձնավորությունը բաշխում է ջուրը յերկրագործության կարիքների համար: Հատուկ մի բրամին վարում է գյուղում պաշտամունքի գործերը: Այնուհետև գալիս են՝ գյուղական ուսուցիչը, վորին կարելի չէ տեսնել գյուղում յերեխաներին ավաղի վրա կարդալ-գրել սովորեցնելիս, որացուցային բրամինը կամ աստղագուշակը և այլն: Այս բարձր և ստորին պաշտոնյաները կազմում են գյուղի վարչությունը, սակայն յերկրի մի քանի մասերում դրանց շտատը ավելի փոքր է, քանի վոր վերը նկարագրած՝ պաշտոններից ու ֆունկցիաներից մի քանիսը կատարում է միևնույն անձնավորությունը, մինչդեռ այլ մասերում, ընդհակառակը, նրանց շտատը շատ ավելի մեծ է վերոհիշյալից:

«Համայնական վարչության այս՝ պրիմիտիվ ձևի ներքո բնակչությունն ապրել է անհիշելի ժամանակներից սկսած. գյուղերի սահմանները հազվադեպ էյին

փոխվում՝ թեև իրենք գյուղերը ապրել են ծանր մոմենտներ և ավերվել են պատերազմի, սովի և հիվանդությունների շնորհիվ, սակայն միևնույն անունը, միևնույն սահմանները, միևնույն շահերը և անգամ միջովնույն ընտանիքները շարունակել են իրենց գոյությունը դարե-դար: Այդ գյուղերի բնակիչներին ամենևին չէյին անհանգստացնում ամբողջ թագավորությունների կործանումն ու բաժանումը, քանի վոր իրենց գյուղը մնում էր վողջ և անվնաս: Նրանց քիչ էր հետաքրքրում այն, թե վո՞ր պետության իշխանության տակ է ընկել իրենց գյուղը և վո՞ր թագավորին է նա յենթարկվել, քանի վոր նրանց ներքին տնտեսության հիմքերը մնում էյին անփոփոխ» (նույն տեղ, էջ՝ 349—350):

Մարքսը ցույց է տալիս, վոր կայուն գյուղական համայնքի գոյությունը Հնդկաստանում պայմանավորվում էր եկոնոմիկայի և դասակարգային հարաբերությունների լճացումով ու կոնսերվատիզմով: «Մենք այնուամենայնիվ չպետք է մոռանանք, վոր այս հովվերգական գյուղական համայնքները, վորքան էլ նրանք անմեղ թվան, միշտ էլ հանդիսացել են արևելյան բրոննապետության ամուր հիմքը, վոր նրանք մարդկության միտքը սահմանափակում էյին ամենանեղ շրջանակներով, նրան սնահավատության հլու գործիք դարձնելով, նրան տրադիցիոն կանոններին յենթարկելով, զրկելով նրան ամեն մի վսեմ հատկությունից, պատմական գործողության ամեն մի յեռանդից» (նույն տեղ, էջ՝ 315):

ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԸ 7-ՐԴ—6-ՐԴ Գ. Գ. ՄԵՐ ՏԱՐԵԹՎԻՑ
ԱՌԱՋ ՄԻՆՉԵՎ 9--10-ՐԴ Գ. Գ.

Հնդկաստանի հնադուլն ժամանակների կոնկրետ պատմության մասին ավելի քիչ աղբյուրներ կան, քան սոցիալական կարգի մասին: Հնդկաստանի և Արեւմտաքի միջև, սկսած 9-րդ դ. (մեր տարեթվ. առաջ) հաստատվում են սերտ հարաբերություններ, հատկապես Ասորեստանի, և քիչ հետո՝ Քաղդեական Բաբելոնի հետ: Հին Հնդկաստանի գրական հուշարձաններից յերեւում է, վոր այդ ժամանակ յերկրի ներսում տեղի ուներ սուր դասակարգային պայքար, այդ թվում և տիրող դասակարգերի—կշատրիների և բրահմանների—միջև՝ քաղաքական և տնտեսական առաջնության համար, ստրուկներ և հողեր ձեռք բերելու համար, վորոնք սկսել էին կենտրոնանալ տաճարների տիրապետության ներքո: Այդ պայքարը պարզ կերպով արտացոլում է «Ռամայանա»-յի մեջ և այլ պոեմաներում: Որինակ՝ «Ռամայանա»-յում ասվում է՝ «չկա մեկը, վոր ավելի բարձր կանգնած լիներ կշատրիից, ուտի յերբ թագավորը զոհ է մատուցում, թող զոհը բրահման մատուցե կշատրիից հետո»: մի այլ տեղ էլ (հավանորեն հետագայում ավելացած) առաջին տեղն են դասվում բրահմանների սրբությունն ու իշխանությունը: Այդ պայքարից հաղթանակող են դուրս գալիս բրահմանները: «Ռամայանա»-յի հերոսը՝ Ռաման—պատկերացվում է վորպես բրահմանի վորդի և «յեռակի յոթն անգամ» ջախ-

ջախում է իր կացնով կաշատրիներին, մաքրելով յերկիրը նրանցից: Բրահմանության հեգեմոնիան հավերժացվում է կրոնի կողմից:

Գրական հուշարձաններից կարելի չէ նաև վորոշ տեղեկություն քաղել առանձին պետությունների միջև մղվող պայքարի մասին: Այդպիսի պայքար գոյություն ուներ խոշորագույն պետության՝ Մագադհայի (Գանգեսի ավազանի արևմտյան մասում) և հարևան իշխանությունների միջև: Մագադհայի թագավորների փոփոխությունը տեղի ուներ սովորաբար պալատական հեղաշրջումների հետևանքով: Այս ձևով, ըստ յերևույթին, թագավոր դարձավ Շայշունագա դինաստիայի հիմնադիր Բիմբասիրուն (582 թ.), վորի մասին հաղորդում են հուշարձանները: 4-րդ դարում (մեր տարեթ. առաջ) Մագադհայի թագավորները հիմնեցին Պատալիպուտրա (ներկայիս Պատնա) քաղաքը, վորը յերկար ժամանակ Հնդկաստանի խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր:

5-րդ դ. (մեր տարեթվից առաջ) հանդես է գալիս բուդդիզմը, վորը յուրատեսակ ռեակցիա յեր բրահմանիզմի և այն իշխանության դեմ, վորով ոգտվում էին բրահմանները Հնդկաստանում: Բուդդիզմը սկզբներում վո՛չ միայն կրոնական ու փիլիսոփայական, այլ և սոցիալական մի շարժում էր, իր մեջ պարունակելով մի քանի տարբեր հոսանքներ: Վաղ բուդդիզմը ստեղծվեց հավանորեն այն շրջադարձային մոմենտին, վորը տեղի ուներ այդ ժամանակ հնդկական թագավորությունների տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Մի շարք հետազոտողներ բուդդիզմի ծագումը քրիստոնեության նման կապում են արտադրության ստրկա-

տիրական յեղանակի քայքայման և դեպի ֆեոդալիզմը փոխանցելու հետ, վորը նրանց կարծիքով տեղի ուներ Հնդկաստանում 6—4-րդ դ. դ. (մեր տարեթվ. առաջ): Մյուսները, վորոնք Հնդկաստանում ստրկատիրական ֆորմացիայի գոյությունը ժխտում են, բուդդիզմի առաջացումը բացատրում են վաղ ֆեոդալիզմի նահապետական հարաբերությունների և բնատնտեսության ճգնաժամով, վոր ծագել էր մի կողմից՝ քաղաքների և առևտրական հարաբերությունների զարգացման (մանավանդ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների շնորհիվ) և մյուս կողմից՝ գյուղացիության և քաղաքային արհեստավորության սաստկացած շահագործման հետևանքներով: Նախնական բուդդիզմի մեջ արտահայտվում էր այն սոցիալական դժգոհությունը, վոր խմորվում էր վոչարտոնյալ դասակարգերի շրջաններում՝ սկսած առևտրականներից, վորոնք նույնպես գտնվում էին բրահմանների և կշատրիների ճնշման ներքո, մինչև գյուղացիությունը, արհեստավորությունը և ստրուկները: Այդ ապացուցվում է նրանով, վոր բուդդիզմը բացասաբար էր վերաբերվում հնդկական հասարակության կաստայական բաժանմանն ու կաստայական կարգերին, չնայած, վոր բուդդիզմի տիրապետության շրջանում կաստայական կարգը մնաց անհողողոդ:

Բուդդիզմը 4—3-րդ դ. դ. (մեր տարեթ. առաջ) դուրս մղեց բրահմանականությունը և դարձավ պետական կրոն Հնդկաստանում: Սակայն բրահմանիզմի դեմ համառ պայքարը շարունակվեց ամբողջ տասը դար:

4—6-րդ դ. դ. (մեր տարեթ.) սկսվեց բրահմանիզմի վերականգնումը և 8—10-րդ դ. դ. բուդդիզմը դուրս մղվեց Հնդկաստանից:

Բուդդիզմը ասկետիզմի, աշխարհից հրաժարվելու և շարին շղիմադրելու իր քարոզներով վո՛չ թե հեղափոխական, այլ պասսիվ սոցիալական բողոքի արտահայտությունն էր: Իր գոյության յերկու հազար տարվա ընթացքում բուդդիզմը հետզհետե արմատական վերասերման յենթարկվեց, դառնալով տիրապետող դասակարգերի գաղափարախոսություն, դառնալով վորոշ ժամանակ Հնդկաստանի (այնուհետև նաև Հեռավոր Արևելքի մյուս յերկրների) պաշտոնական կրոնը և զրկվելով այն ընդդիմադիր տարրերից, վորոնք նրան հատուկ էին սկզբնական աստիճանում: Բուդդիզմի ծագման և տարածման ժամանակաշրջանը համընկնում է Հնդկաստանի տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական կայերի ուժեղացմանը Արևմուտքի հետ: Ավանդությունները պատմում են Կլոբոսի հնդկական արշավանքների մասին, վորն իբր թե հարկ էր վերցնում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան ցեղերից: 509 թ. Դարեհ Վշտասպը, Ինդոս գետի վրա արշավանք կազմակերպելով, նվաճում է Փենջաբի արևմուտքը և Ինդոսի գետաբերանը, վորտեղ կազմակերպվում է պարսկական սատրապություն: Ինդոսը դառնում է ընդհուպ մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը պարսկական պետության արևելյան սահմանը: Հույն-պարսկական պատերազմների ժամանակ հույների դեմ դուրս յեկած Քսերքսեսի զորքերի մեջ կային և հնդիկներ: Այդ ժամանակ Մագադհայում կառավարող Շայշունագա դինաստիային փոխարինեց

Պանդա դինաստիան (413թ. մեր տարեթ. ա.), վորը հիմնել է, ինչպես ավանդություններն են հաղորդում, վոմն Մախապատմա, ծագումով շուղրա կաստայից: Այս հանգամանքը վիպյում է Մագաղհայում տիրող կատաղի դասակարգային պայքարի մասին: Մոտավորապես 500 թ. (մեր տարեթ. ա.) հնդիկների կողմից նվաճվեց Յեյլոն կղզին:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ժամանակվանից միայն կարելի չե խոսել Հնդկաստանի պատմության մասին, հիմնված ավելի հաստատուն փաստական տվյալների վրա: 327 թ. (մեր տարեթ. ա.), Ալեքսանդր Մակեդոնացին հայտնվում է Ինդոսի ափերին: Այդ ժամանակ Փենչաբը մասնատված էր մի շարք մանր, իրար թշնամի պետությունների: Դրանցից ավելի խոշորը պուրու ցեղի պետությունն էր, վորտեղ կառավարում էր Պուր թագավորը: Ոգտվելով նրանից, վոր պուրու ցեղը թշնամության մեջ էր գանդիսարա ցեղի հետ, Ալեքսանդրըն իր կողմն էր գրավում վերջինների թագավոր—Տակշաշիլային: Նրա աջակցությամբ Ալեքսանդրին հաջողվում է, անցնելով Ինդոսը, հաղթել Պորին: Ալեքսանդրը շարժվում է դեպի Փենչաբի խորքերը, մտադրություն ունենալով թափանցել Գանգեսի հովիտը, սակայն արշավանքներից հոգնած զինվորները հրաժարվում են հետևել նրան: Ալեքսանդր Մակեդոնացին ստիպված չեղավ վերադառնալ Ինդոսի ափերը, իչնել նրա գետաբերանը: Այստեղից նա, զորքերի մի մասն ուղարկելով ծովային ճանապարհով, իսկ մյուս մասն անցկացնելով Պարսկաստանի հարավով, վերադառնում է Բաբելոն:

Ալեքսանդրի հաղթանակները Հնդկաստանում վուռ միայն նրա զորքերի լավ կազմակերպվածության և զինվածության արդյունք էլին. նրա հաղթանակներին մեծ չափով նպաստեցին հնդկական հասարակության տրոհվածությունը, իրար թշնամի կաստաների ներհակությունները, գյուղական համայնքների անջատությունը, վորոնց մեջ մարդիկ «կենտրոնանալով աննշան հողատիրի վրա հանդարտ դիտում էլին, թե ինչպես են կործանվում մեծ կայսրությունները... և իրենք էլ անոգնական ավար դառնում ամեն մի բռնավորի» (Մարքս և Ենգելս. Յերկեր, հ. 9-րդ, էջ՝ 351):

Սակայն Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների Ինդոսի ափերին վերջնականապես հաստատվելու ճգնաժամը հնդիկների մեջ առաջ բերեց ապստամբական շարժում ընդդեմ նվաճողների: Այդ շարժումից ոգտվեց վոմն Չանդրագուպտա, վորը մոր կողմից ծագում էր շուղրա կաստայից: Չանդրագուպտան 322 թ. տիրեց վողջ Փենչաբին և ապա 315 թ. Մագաղհայի թագավորությանը Գանգեսի վրա: Նա ստեղծում էր հզոր թագավորություն, վորն ընդգրկում էր վողջ Ինդոսի ավազանը մինչև նրա դելտան: Սելևկոս 1-ին նիկատորը ի վիճակի չէր նրա դեմ պայքարելու և գերադասեց Չանդրագուպտայի հետ բարեկամական հարաբերություններ պահպանել, ուղարկելով նրա մոտ դեսպանություններ: Հույն Մեգասթենը, լինելով Սելևկոսի ներկայացուցիչը Արախոզիայի սատրապի մոտ և Պատալիպոտրա մայրաքաղաքը ուղարկված դեսպանության մասնակից, տվել է այն ժամանակվա Հնդկաստանի նկարագրությունը, վորը մեզ հասել է լոկ հատվածնե-

րով («Ինդիկա»): Բացի այդ, վերջերս հայտնաբերվել է Չանդրագուպտայի մինիստրներից մեկի՝ Վիշնագուպտայի գրած քաղաքական մի տրակտատ «Արխարաշաստրա», վորն ունի հսկայական նշանակություն Հնդկաստանի պատմության համար:

Ոգտվելով այդ նյութերից, մենք կարող ենք վորոշ դադափար կազմել Չանդրագուպտայի պետության մասին: Դա մի տիպիկ արևելյան բռնակալություն էր. թագավորը հենվում էր կշատրիների՝ զինվորական կաստայի և վարձկան զորքերի վրա: Ժողովուրդը ծանրաբեռնված էր ահագին հարկերով, հողագործները պետության ելին տալիս բերքի մի քառորդ մասը, առևտրականները վճարում էլին վաճառված ապրանքի արժեքի 1/10-ը: Ընշումն այնքան մեծ էր, վոր դժգոհությունն ընդունում էր ակտիվ բնույթ: Տեղեկություններ կան մի շարք մահափորձերի մասին Չանդրագուպտայի կյանքի դեմ: Չանդրագուպտայի հիմնած Մաուրիաների դինաստիայի պետությունը մեծ հզորության և հասնում Չանդրագուպտայի թո՛ւ Ասոկի կամ Աշոկի որոք (272—232 թ. թ.): Այդ պետությունն ընդգրկում էր Հնդկաստանի վորջ հյուսիսը, տարածվելով հարավ-արևմուտք մինչև ժամանակակից Մայսորը, իսկ հարավ-արևելքից մինչև Որիսաս: Ասոկը բուդդիզմը դարձրեց պետական կրոն: Բուդդիզմը Ասոկի կողմից աջակցություն էր գտնում վորջ այնքան կրոնական նկատառումներով, վորքան բրահմանների դեմ պայքարելու նպատակով, վորոնք ընդդիմանում էլին Հնդկաստանում կենտրոնացած միապետություն ստեղծելուն:

Մաուրի կայսրության ժամանակաշրջանը աչքի չեն ընկնում Հնդկաստանի տնտեսական կյանքի նշանակալից զարգացումով: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքից հետո, Սելևկյանների պետության առաջացումով Հնդկաստանի փոխհարաբերությունները Արևմուտքի հետ զգալիորեն ընդլայնվեցին: Հնդկաստանի առևմտքի աճման մասին վկայում են ինչպես հույն-բակտրիական և հոմեական, նույնպես և հին-հնդկական դրամների հայտնաբերումը, վորոնք 5-րդ դ. (մեր տարեթ. ա.) են վերաբերում: Անհիշելի ժամանակներից, — ինչպես գրում է Մարքսը իր «Բրիտանական տիրապետությունը Հնդկաստանում» հոդվածում, Յեվրոպան ստանում էր զարմանալի գործվածքներ — հընդկական աշխատասիրության արդյունքը — և փոխարենն ուղարկում էր իր թանկագին մետաղները (Մարքս և Ենգելս. Յերկեր, հ. 9.-րդ, էջ՝ 348—349): Հնդկաստանը առևտուր էր անում վորջ միայն Արևմուտքի, այլև Արեվելքի հետ: Արդեն 3-րդ դ. Հնդկաստանը առևտրական հարաբերություններ ուներ Չինաստանի հետ, 1-ին դարից (մեր տարեթ. ա.) Հնդկա-Չինի, Մեծ Զոնդյան կղզիների, գլխավորապես Յավայի հետ:

Մաուրիի կայսրության գոյությունը շարունակվում է մինչև 185 թ., չնայած, վոր արդեն Ասոկի հաջորդների որոք սկսվել էր նրա քայքայումը: Այդ ժամանակաշրջանում ուժեղացել էր Հնդկաստանի ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը: Կայսրությունից անջատվում են մի շարք շրջանների կառավարիչները, վորոնց առաջ նշանակում էր թագավորը. նրանք դառնում են ժառանգական ֆեոդալական իշխաններ: Մաուրիի դինաստիայի

վերջին թագավորը տապալվեց և սպանվեց իր զորավար Պուշյամիտրայի ձեռքով, վորը հիմնեց Շունգա դինաստիան (185—73 թ.): Այս դինաստիայից հետո Մագադհայում հաստատվեց Կանվա դինաստիան (73—28 թ. թ.): Սա սկիզբ է առնում Վասուդեվա բրահմանից, վորը պաշտոնական քուրմ էր Շունգա դինաստիայի վերջին թագավորի մոտ: Կանվա դինաստիայի որով Մագադհայի պետությունը լիակատար անկման հասավ: Այս ժամանակաշրջանի պատմությունը մեզ գրեթե անհայտ է: Վորոշ տեղեկություններ կան այն մասին, վոր Հնդկաստանի հյուսիսում առաջացան մի շարք մանր ֆեոդալական պետություններ, վորոնք իրար դեմ անընդհատ կռիվների մեջ էլին:

Հարավային Հնդկաստանի պատմությունը ուսումնասիրված է ավելի քիչ չափով, քան հյուսիսինը: «Մախաբխարատայի» տվյալներով կարելի չէ յենթադրել, վոր բրահմաններն արդեն 1-ին հազարամյակում (մեր տարեթ. ա.) թափանցում են Հնդկաստանի հարավը մինչև Կորկայ քաղաքը, Հնդկաստանի ամենահարավային մասում, Մանարյան ծովածոցի ափին: Այդ ժամանակ հարավային Հնդկաստանում գոյություն ունեյին յերեք թագավորություններ— Պանդիյա, Չոլա և Չերա:

Պանդիյա թագավորության և մարգարիտներով նրա հարուստ լինելու մասին գիտեր և հույն Մեգասթենը: Դրա մասին հիշատակվում է Ասոկի վիմագրությունների մեջ: Պանդիան հայտնի էր և Ստրաբոնին, վորը պատմում է Պանդիայի դեպի Հոոմ՝ Ոգոստոս կայսրի մոտ ուղարկված դեսպանների և Հոոմի հեա

ունեցած առևտրի մասին: Այս տեղեկությունները հաստատվում են նաև հռոմեական դրամների գյուտով՝ Հարավային Հնդկաստանում: Պանդիան պայքարի մեջ էր Չոլա թագավորության հետ, վորն ընկած էր հյուսիսարևելք, Հնդկաստանի Կորոմանդելյան ափին:

Ավելի հյուսիս, մինչև Կրիշնա գետը, բնակվում էլին մի շարք անկախ ցեղեր: Կրիշնայից հյուսիս մինչև Որիսսա գտնվում էր Կալինգի պետությունը: Մալաբարյան ափում, Կոմորին հրվանդանից հյուսիս մինչև ժամանակակից Կալկուտա, ընկած էր Չերա պետությունը:

Դրանից դատ, պետք է հիշատակել Անտոխայի հզոր պետությունը (50 թ. մեր տարեթ. ա.—250 թ. մեր տարեթվ.): Բոլոր այս պետությունները բնակված էլին դրավիդյան ցեղերով:

Հյուսիսային Հնդկաստանի ժողովուրդների գաղութացումը, վոր ընթանում էր ժամանակակից Գուջերատից, թափանցելով ավելի ու ավելի հարավ, նպաստեց բրահմանների տիրապետության հաստատմանը վողջ Մալաբարյան ափում: Բրահմանները իրենց յենթարկեցին այստեղ 64 համայնքների միությունը և Չերա թագավորությունը: Հնդկաստանի վողջ հարավը դարձավ բրահմանական, վորպիսին մնում էր մինչև Ասոկի ժամանակը, յերբ բրահմանականությունը դուրս մղվեց բուդդիզմի կողմից:

3-րդ դարի կեսերին (մեր տարեթ. ա.) ներկայիս Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի և Աֆղանստանի սահմաններում կազմվեց հույն-բակտրիական թագավորությունը, վորն անջատվել էր Սելևկյանների միապետու-

Յյունից: Նրա թագավորներից մեկը, Դիմիտրիոսը, նվաճեց Փենջարը, Սինդը, Գուշերաթը և Կաշմիրը: Դիմիտրիոսը իրեն անվանում էր հնդկական թագավոր և գրամներ էր կտրում յերկու լեզուներով— հնդկական և հունական: Հույն-բաղտրիական թագավորությունը, սակայն, 2-րդ դ. կեսին (մ. թվադր. ա.) տրոհվեց մի շարք մանր իշխանությունների, վորոնք ջլատվում էին ներքին պայքարից և պառակտումներից, շարունակ փոխելով թագավորներին: Դրանցից ամենախոշորը հույն-հնդկական թագավորությունն էր, վոր հիմնել էր Ապոլլոդոտը, վերջին հույն-բաղտրիական թագավորներից մեկը՝ Եվկրադիտ մեծի (սպանված 165 թ. մեր տարեթ. ա.) վորդին: Վերջին հույն-բաղտրիական թագավորը համարվում է Հելեոկլը (սպանված 140 թ. և 130 թ. միջև): Ապոլլոդոտը միացրեց հնդկական հողերը, վորոնք առաջ մտնում էին հույն-բաղտրիական թագավորության կազմի մեջ: Մենդր թագավորը (2-րդ դ.— 2-րդ դ. կեսը մեր թվ. ա.) հույների իշխանության յենթարկեց բոլոր հողերը մինչև Պատալիպուտրա քաղաքը: Հույների յերկու հարյուր տարվա տիրապետության ժամանակ յերկրի հյուսիս-արեմտյան մասի վրա, Հնդկաստան և թափանցում հունական կուլտուրայի ազդեցությունը, վորը թողել է նկատելի հետքեր:

Սակայն հույների այդ ազդեցությունը հազիվ թե ուժեղ լիներ: Բուրժուական պատմաբանները շափազանցում են, վերադրելով հույներին վճռական դեր՝ հնդկական կուլտուրայի զարգացման մեջ: Հելլենիզացիան նույնիսկ հույն-բաղտրիական թագավորության մեջ մակերեսային էր: Արդեն 3-րդ դ. նա հեկենիտա-

կան աշխարհից բաժանված էր Իրանի արևելյան մասում առաջացած Պարթևական թագավորությանը: Հունական իշխողները Հնդկաստանում հանդես էլին գալիս վորպես ոտարերկրյա նվաճողներ, դաժանորեն շահագործելով ժողովրդին և իրենց խորթ՝ հնդիկ բնակչությանը, վոր անընդհատ ապստամբում էր հույների դեմ: Հույների պատերազմները Մաուրիների պետության դեմ, շնայած հույների ռազմական արվեստին ու տեխնիկային, վերջացան նրանց համար անհաջող: Գանգեսի հովտում նրանց յերբեք չհաջողվեց հաստատուն կերպով ամրանալ:

140 թ. (մեր տարեթ. ա.) Միշին Ասիայից Հնդկաստան են շարժվում սկյութացի— սահերը և տիրելով Բակտրիային, վճռական հարված հասցնում հույն-բաղտրիական թագավորությանը, վորը բաժանվեց մանր իշխանությունների: 1-ին դարի սկզբին (մեր տարեթ. ա.) սկյութացիները թափանցում են Փենջաբ և, Ինդոսի հոսանքով դեպի ներքև շարժվելով, տարածվեցին Գուշերաթում մինչև Նարբադա գետի ափերը: Սկյութացիները ամուր կերպով հաստատվեցին նաև Կատյավարա թերակղզու վրա: Սկյութացի— սահերի հետևից շարժվեցին մեծ մասամբ հնդո-սահեր կոչվող ժողովուրդները (չինական պատմիչները նրանց կոչում են յուեյ-շի): Նրանք 85 թ. (մ. տարեթ. ա.) վոշնշացրին դեռևս իրենց գոյությունը պահպանող վերջին հունա-հնդկական իշխանությունները: Հնդկա-սկյութական թագավոր Կադֆիզ 1-ինը մոտավորապես 60 թ. (մ. տարեթ. ա.) նվաճում է Կաշմիրը և Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքը: Նրա հաջորդ վիժա Կադֆիզ 2-րդ (1-ին դար. վերջը մեր

տարեթ. ա.) հնդո-սկյութական պետության սահմաններն ընդարձակեց հյուսիսում մինչև Ամու-Դարիան և Սիր-Դարիան, հարավում՝ մինչև Գուշերաթ, արևմուտքում՝ Աֆղանստան և արևելքում մինչև Զիմնա գետը: Այս պետությունն իր բարձրագույն ծաղկմանը հասավ Կանիշկի որոք (1-ին դ. կեսերին մեր տարեթ.):

Ֆեոդալական իշխանների դեմ պայքարելու նպատակով, վորոնք ձգտում էին սկյութացիների տիրապետությունից ազատվել և տարածել բրահմանիզմը, Կանիշկան, նման Ասոկին, ընդունեց բուդդիզմ և հրավիրեց բուդդայական համաժողով Կաշմիրում: Սակայն սկյութացիներին, վորոնք կանգնած էին ավելի ցածր կոպտուրական մակարդակի վրա, քան հնդկական ժողովուրդները, չհաջողվեց ամրացնել իրենց տիրապետությունը: Նրանց պետությունը շուտով բաժան-բաժան լեռավ մի շարք մանր ֆեոդալական իշխանությունների: Բնդհանրապես ամբողջ 1-ին հազարամյակի (մեր թրվարկ.) առաջին կեսը Հնդկաստանն իրենից ներկայացնում է մերթ բարձրացող և մերթ վոշնչացող մանր և չերբեմն էլ խոշոր պետությունների պատկեր: Դրանցից շատերի մասին գիտենք միայն մեզ հասած հուշարձանների շնորհիվ: Այս ժամանակաշրջանում, ըստ յերևվույթին, ավարտվում է արտագրության ֆեոդալական լեղանակի ձևավորումը:

4-րդ դ. սկզբին (մեր տարեթ.) մանր իշխաններից մեկը, Մագադհա պետության նախկին վասսալներից, Չանդրագուպտա, Գուպտա դինաստիայի հիմնադիրը (320 թ.), գրավեց Մագադհան և խոշոր պետություն ստեղծեց Գանգեսի հովտում: Նրա հաջորդներ Սամգրա-

գուպտայի և Չանդրագուպտա 2-րդի որով Գուպտաների թագավորությունը տարածվում էր Գուշերաթից մինչև Վինդիա լեռները, ընդգրկում էր վոլջ Գանգեսի ավազանը մինչև նրա ակունքները և մինչև Բրահմապուտրա գետը: Գուպտայի ժամանակաշրջանում բրահմանիզմը սկսում է վերականգնվել՝ բարենորոգված ինդոլիզմի⁴) ձևով: Բրահմանիզմը տիրապետող կրոն էր Գուպտա թագավորության մեջ: Գուպտա դինաստիայի ժամանակաշրջանը հաճախ կոչվում է Գուպտայի «վոսկեդար», հնդկական գրականության, արվեստի և գիտության ծաղկման դարաշրջան: Այդ ժամանակ մեծ նվաճումներ են ձեռք բերվում մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության ասպարիզում, կառուցվում են մի շարք հսկայական պալատներ և տաճարներ: Գուպտայի ժամանակաշրջանը՝ Հնդկաստանի վերելքի շրջանն է, յերբ յերկիրն ազատվել էր սկյութացիներից, պարսիկներից, վորոնք Հնդկաստան էին ներխուժել Սասանյանների որոք, և այլ ոտարեկրյա նվաճողներից:

Սակայն Գուպտայի կայսրների վիթխարի շինարարությունն ու տիրող դասակարգերի պերճանքը ծանրանում էին շահագործվող մասսաների վրա: Տեղի չեն ունենում գյուղացիական անընդհատ ապստամբություններ: Այն ժամանակվա որենքների մեջ շարունակ նշվում են դաժան պատիժներ «համառ ապստամբությունների համար»: Գուպտաների դինաստիան վոշնչացավ սպիտակ հոների (եֆտալիդների) արշավանքով, վորոնք Հնդկաստան ներխուժեցին 5-րդ դ. վերջին կամ 6-րդ դ. սկզբին հյուսիս-արևմուտքից և տիրեցին Հնդկաստանի հյուսիսը: Հոները ջախջախվեցին Գուպտայի վասսալ

Յասողհարմայի կողմից Կախարի կովում 530 թ.: Ոգտվելով այս հաղթանակից Յասողհարման տապալեց Գուպտայի դինաստիան և ինքը դարձավ Գուպտայի թագավորության մահառաջան: Հնդկաստանի հյուսիսի հետագա պատմությունը գրեթե անհայտ է:

Հնդկաստանի մյուս պետություններից հիշատակենք մի քանի հայտնի անուններ: 5-րդ դարում կազմվել էր Վալաբհի դինաստիայի թագավորությունը, վոր գոյություն ունեցավ մինչև 8-րդ դարի յերկրորդ կեսը և ընդգրկում էր Գուջերաթը մինչև Նարբադա գետը: Այնուհետև Չալուկյա՝ թագավորությունը, վորն իր բարձրագույն շրջանում տիրում էր գրեթե վողջ Դեկանին, Նարբադայից մինչև Կոմորին հրվանդանը: Սակայն 630 թ. նա բաժանվում է յերկու թագավորության— արևելյան և արևմտյան Չալուկյա, վորոնք իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 12-րդ դարը: 6-րդ դարի վերջերին կամ 7-րդ դ. սկզբին գոյանում է Վիկրամատիյա Խարշի պետությունը, վորն ընդգրկում էր Հնդկաստանի հյուսիսը և միջին Հնդկաստանը մինչև Նարբադա գետը:

Վիկրամատիյա կամ կրճատ «Վիկրամ» հնդիկ լեզվով նշանակում է «հզորության արև», մի տիտղոս, վոր հոմանիշ է յվրոպական թագավորների կրած «մեծ» տիտղոսին: Այդ ժամանակին վերաբերող բոլոր աղբյուրներում խոսվում է Վիկրամի պալատում տիրող լուսանված շքեղության մասին: Արքայական պալատում գտնվում էին հայտնի բանաստեղծներ Կալիդասա (ըստ այլ տեղեկությունների ապրում էր 4-րդ դ.,

Չանդրագուպտա 2-րդի որոք, վորը նույնպես կրում էր Վիկրամի տիտղոս) և Գիսատակաբարա, աստղագետ Վարազամիրա և այլ գիտնականներ: Վիկրամի թագավորությունը, ինչպես և Գուպտայի դարաշրջանը հայտնի է վորպես հնդկական դրականության և գիտության «վոսկեդարը»: Վիկրաման փորձում էր հաշտեցնել բրահմանիզմը և բուդդիզմը, հենվելով, սակայն, վերջինիս վրա:

Վիկրամայի պետության մեջ մասսաների շահագործումը անտանելի շափերի յեր հասել: Վիկրամի մերձակա հաջորդների որով պետությունը դեռևս պահպանում էր իր ուժը: Ալադիտյա Խարշան 634 թ. գումարում է բուդդայական համաժողով, վորտեղ հրավիրվում են նաև բրահմանները: Սակայն այստեղ չի հաջողվում համաձայնություն կայացնել, և շուտով բրահմանիզմը Հնդկաստանում վերջնականապես հաղթում է բուդդիզմին:

8-րդ և 10-րդ դ. ժամանակամիջոցում բուդդիզմը գրեթե ամբողջովին անհետանում է Հնդկաստանից, տարածելով իր ազդեցությունը Տիբեթում, Մոնղոլիայում և Չինաստանում: Պետք է յենթադրել, վոր բրահմանիզմի վերականգնումը կապված էր ֆեոդալական հարաբերությունների վերջնական հաստատման և Հնդկաստանի ֆեոդալական տրոհման հետ: Խարշի վերջին խոշոր բուդդայական թագավորությունը քայքայվեց, ամենայն հավանականությամբ, մոտավորապես 7-րդ դարի վերջին:

Հունական արշավանքներից սկսած 3-րդ դ. (մ. տարեթվ. ա.) մինչև 1-ին հազարամյակի (մեր տարեթ.)

կեսի ժամանակաշրջանը Հնդկաստանում գերակշռում էլին խոշոր կենտրոնացած, թեև վոչ հարատև միապետություններ, վորոնք կողմնորոշվում էին գերազանցապես բուդդիզմի վրա:

Առևտրական ճանապարհների համեմատական անվտանգությունն այս միապետությունների ներսում նպաստում էր պոևտրական հարաբերությունների, քաղաքների և արհեստի զարգացմանը: Այդ ժամանակ կառուցվեց ջրաբաշխական սիստեմի ճյուղավորված ցանց: Առևտրական կապեր են հաստատվում Չինաստանի, Ինդոնեզիայի և Հնդկաչինի, Իրանի, Միջին Ասիայի, Արաբիայի, Յեգիպտոսի և անգամ Հոմի հետ: Հնդկաստանի տնտեսական զարգացումը կապված էր կուլտուրական վերելքի— գրականության, արվեստի, լեռաժշտության, փիլիսոփայության փայլուն ծաղկման հետ: Այս դարերում կառուցվեցին հին Հնդկաստանի ամենանշանավոր տաճարները և պալատները, վորոնք պահպանվել են մինչև որս: Մեծ հառաջադիմության ե հասնում հնդկական գիտությունը, աստղաբաշխությունը, բժշկությունը, մաթեմատիկան:

Սակայն այս վերելքը հիմնված էր Հնդկաստանի աշխատավոր մասսաների՝ գյուղացիության, գյուղական համայնքի ազատ անդամների, ստրուկների և քաղաքային արհեստավորության դաժան շահագործման վրա: Հին Հնդկաստանում դասակարգային պայքարի մասին գրեթե վոչ մի աղբյուր չի պահպանվել: Սակայն դրա հետքերը միանգամայն ջնջել չի հաջողվել անգամ բրահմայական և բուդդայական տարեգրություններին: Պահպանվել են այդ հետքերը նաև հնդկական եպոսում:

Հնդկաստանի ճնշված ժողովրդի ապստամբությունների հետևանքով հավանորեն տապալվեց հունական տիրապետությունը: Գրանով ե բացատրվում Հնդկաստանի հեշտ նվաճումը սկյութացիների և այլ բարբարոսական ժողովուրդների կողմից, վորոնք կանգնած էլին տոհմացեղային կենցաղի աստիճանի վրա: Տարեգրություններն ու վեպերը հաճախակի հիշատակում են թագավորների մասին, վորոնք ծագում էլին ստորին՝ շուգրա կաստայից և ամենայն հավանականությամբ առաջ էլին քաշվում հեղափոխական շարժման հաղթության հետևանքով:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման աճումն և հարստությունների կուտակումը մարդկանց մի մասի ձեռքում՝ խորացնում էլին հնդկական հասարակության սոցիալական շերտավորումը (Յ-րդ դ. մեր տարեթվ.ա.): Գոյություն ունեյին վոչ թե շորս կաստաներ, ինչպես սկզբնական շրջանում, այլ առաջացել էլին բազմաթիվ կաստաներ: Հնդկաստանի դասակարգային հասարակությունը, այդ ժամանակ լինելով ֆեոդալական, վերջնականապես ընդունում է զարգացած դասային—կաստայական կազմակերպության բնույթ:

Հնդկաստանի 1-ին հազարամյակի յերկրորդ կեսի պատմությունը բազմաթիվ մանր ֆեոդալական պետությունների առաջացման և կործանման պատմություն է: Այդ ժամանակաշրջանի կոնկրետ պատմությունը քիչ է հայտնի:

712 թ. Հնդկաստանում առաջին անգամ լեռնում են արաբները, վորոնք խուժում են՝ Մուհամմեդ Բեն կասիմի առաջնորդությամբ Սինդ, և նվաճում Ինդոս գետի վողջ

հարավային հոսանքը մինչև Մուլթան քաղաքը, Փենջաբի հարավում: Սակայն արաբական տիրապետությունը շուտով ընկնում է: Հնդկաստանի ներքին պատմության այդ վիճակը պահպանվում է մինչև մուսուլմանական նվաճումը 10-րդ դարում:

IV.

ՀնդկԱՄՏԱՆԸ 10—14-ՐԴ ԳԱՐԵՐՈՒՄ: ՄՈՒՍՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

10-րդ դ. վերջին Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգները դառնում են զինված հարձակումների ասպարեզ, հարևան Աֆղանստանի Ղազնևիդների պետության թագավորներ—Սերուքթեգինի (977—997 թ. թ.) և նրա վորդի Մահմուդի (997—1030 թ. թ.) կողմից: Սերուքթեգինի զորքերը մի քանի անգամ ներխուժեցին Հնդկաստան, հասնելով մինչև Ինդոս գետը: Մահմուդը (1001—1025 թ. թ.) ձեռնարկեց 15-ից ավելի «հնդկական արշավանքներ»: Սկզբում նրա զորքերը ներխուժեցին Ինդոսի հովիտը՝ Փենջաբ, այնուհետև նրանք նվաճեցին Դոաբ (Ջիմնա և Գանգես գետերի միջև ընկած շրջանը) և վերջապես անցնելով Հնդկական անապատը, ավարտություն գտան հրազդան Գուլբերաթ թերակղզու վրա: Այս արշավանքները, վորոնք իսկապես կազմակերպված թալաններ ելին, կատարվում էին «սրբազան պատերազմի» դրոշի տակ, իբր նպատակ ունենալով տարածելու «ճշմարիտ հավատը»՝ իսլամը և

պայքարելու «բազմաստվածության» դեմ: Մահմուդի «հնդկական արշավանքների» շնորհիվ հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանում հաստատվեց Ղազնևիդյան թագավորների իշխանությունը: Փենջաբը միացվեց Ղազնևիդյան պետությանը, իսկ Գուլբերաթ թերակղզու տեղական ուաջան իրեն ձանաչեց Մահմուդի վասալ:

Ղազնևիդյան պետության տերիտորիան խիստ կրճատվում է Մահմուդի հաջողների որոք, յերբ թուրքսելջուկները գրավում են միջին ասիական և իրանական յերկրները (1037—1045): Այս հանգամանքը ստիպում է Ղազնևիդյան թագավորներին հատուկ ուշադրություն դարձնել իրենց տիրապետության ամրացմանը՝ Հնդկաստանում:

12-րդ դ. կեսերին Ղազնևիդները դուրս են քշվում Աֆղանստանից՝ տեղական աֆղանական ծագում ունեցող ուազմասեր զինաստիայի՝ Դուրիդների ձեռքով: 1161-ին Ղազնի քաղաքը (Աֆղանստանում) անցնում է Դուրիդների ձեռքը, իսկ Ղազնևիդները, կենտրոնանալով Հնդկաստանում, կահորը դարձնում են իրենց մայրաքաղաքը: 1186 թ. դադարում է Ղազնևիդների տիրապետությունը նաև Հնդկաստանում Դուրիդների հարվածներից: Մուհամմեդ Դուրին մի շարք արշավանքներով 1176 թ. նվաճում է Սինդը և Մուլթանը, իսկ 1186 թ. կահորը: 1192 թ. Մուհամմեդը վճռական հարված հասցրեց ուազմուտների միացյալ ուժերին Թանեսվարում, վորտեղ ընդդեմ մահմեդական նվաճողի դուրս ելին յեկեկ աջեմիրյան ուաջա Պրիտվի հրամանատարու-

Թյան ներքո 150 հնդկական ֆեոդալներ իրենց զորքերով: Մուհամմեդի զորքերի կողմից հնդիկ ֆեոդալներին հասցրած այս պարտությունից հետո համեմատաբար հեշտությամբ նվաճվեցին Հյուսիսային Հնդկաստանի մնացած նահանգները:

Հնդկաստանի այդքան դյուրին նվաճումը մահմեդականների կողմից պետք է բացատրել հետեվյալ հանգամանքներով. 1) Հնդկաստանը մասնատված էր բազմաթիվ մեծ ու փոքր ֆեոդալական իշխանությունների, վորոնք չէին ներկայացնում միասնական կուռույժ ոտար նվաճողներին դիմադրելու համար, 2) գյուղացիության և ընդհանրապես աշխատավորության դրությունը մահմեդական նվաճողների որով վորոշ շափով թեթևացել էր, վորովհետև ծանր հարկերով կեղեքող ֆեոդալների մի մասը վոչնչացվել էր, իսկ մյուս մասը վտարվել էր իր կալվածքներից՝ շնորհիվ մահմեդական նվաճողների քաղաքականության, 3) հաստատվում են ամուր առևտրական կապեր Արևելքի մահմեդական յերկրների հետ, վորը շահավետ էր ու յանկալի հնդիկ վաճառականների համար:

Հյուսիսային Հնդկաստանի մարզերը մինչև Գանգեսի ակունքները, վոր նվաճել էին Մուհամմեդ Ղուլին և նրա զորահրամանատարները, կազմում էին ընդարձակ մահմեդական պետություն, վորի կենտրոնն էր Գելի քաղաքը: Մուհամմեդը այդ քաղաքի փոխարքա նշանակեց իր ստրուկ Կուտբ-նդ-Գին Ալբեկին: Սա իր տիրոջ մահից հետո (1206 թ.), հայտարարելով իրեն սուլթան, հիմք դրեց առաջին մահմեդական դինաստիային, վոր տիրում էր բացառապես Հնդկաստանում:

Իր հիմնադրի ստրկական ծագման պատճառով, այս առաջին հնդկական-մահմեդական դինաստիան կոչվում էր Մամլուհների դինաստիա (այսինքն ստրուկների): Նա Հնդկաստանում տիրապետեց 1206 թ. մինչև վ 1290 թ.:

Մահմեդական դեսպոտիայի գոյացումով տեղի ունեցան ագրարային մեծ փոփոխություններ: Առաջ բազմաթիվ հնդիկ ֆեոդալների (աջա-իշխան, տխակուրբարոն, ոաջպուտ-ասպետ) հողատիրությունը ժառանգական էր և հողերն էլ մեծ չէին: Մահմեդականները մասամբ վոչնչացրին հնդիկ ֆեոդալներին, մասամբ էլ հողատերերին դարձրին հողի վարձակալներ: Բացի այդ, մահմեդական թագավորները խոշորացրին ֆեոդալական հողերը և խորտակեցին նախկին ֆեոդալական հեերարխիան: Խոշոր ֆեոդալական կալվածքների աճման հետեվանքով, ի հաշիվ մանրերի, հնդիկ գյուղացիության վիճակը ժամանակավորապես փոքր ինչ բարելավվեց:

Գելիի Մամլուքների դինաստիայի իշխանությունն առաջին հերթին հիմնված էր մահմեդական ֆեոդալների վրա, վորոնք կազմում էին (վարձկաններից և ստրուկներից կազմված գվարդիայից զատ) բանակի, նույնպես և վարչության ու դեսպոտիայի հիմնական կազրերը: Ռազմական ծառայությունն ապահովելու համար սուլթանները բաշխում էին հողաբաժիններ—իգդա: Որինակ՝ մամլուքների դինաստիայի խոշորագույն միապետ Իլթուլթմըշը (1210—1236 թ. թ.) միայն Գոաբի շրջանում բաժանեց 200 հազար իգդա: Համաձայն գոյություն ունեցող որենքների՝ յուրաքանչյուր իգդա վերագարձվում էր պետական ընդհանուր հողային Փոն-

դին, յերբ մահվան, ծանր վերքերի կամ անբուժելի հի-
վանդութեան պատճառով իզդայի տերը զրկվում էր
զինվորական ծառայութիւնն վարելու հնարավորութիւ-
նից: Այսպիսի դեպքում հաշմանդամին կամ անշահա-
հաս վորք յերեխաներին և այլիին թոշակ էր տրվում
պետական դանձարանից: Այս հողատիրական սիստեմը
անվերջ պայքար էր առաջացնում ֆեոդալների և կենտ-
րոնական կառավարութեան միջև: Սրա հետևանքն յե-
ղավ այն, վոր Հնդկաստանը նորից յենթարկվեց ֆեո-
դալական մասնատման: Իզդայի տերերը — իզդադարնե-
րը — ձգտում էին ժամանակավոր հողաբաժինները
դարձնել իրենց ժառանգական կալվածներ, միաժամա-
նակ խուսափելով զինվորական ծառայութիւնից: Քանի
կենտրոնական իշխանութիւնն ուժեղ էր և նրա դեմ
քացարձակորեն պայքարել հնարավոր չէր, իզդադարնե-
րը աշխատում էին պահպանել իրենց հողերը վորպէս
վակուֆներ, այսինքն մահմեդական յեկեղեցու կալված-
ներ, վոր ոտարելի չէին և վորոնց տերերը զինվորական
ծառայութիւնից ազատ էին: Այդ նպատակով նրանք
մահմեդական հոգևորականութեան հետ համապատաս-
խան գործարք էին կնքում, իրենց հողերի յեկամուտների
վորոշ մասը նրանց զիջելով, և ապա այդ հողերը հայ-
տարարում էին վակուֆ: Այսպիսով նրանք շարունա-
կում էին ոգտվել իրենց իզդաներից և նույնիսկ կտա-
կում ժառանգներին, պայմանավորված յեկամտի
մասը տալով մահմեդական յեկեղեցուն:

Սակայն ֆեոդալների այդ պայքարը կենտրոնա-
կան իշխանութեան դեմ՝ Մամլուքների դինաստիայի
որով նոր էր սկսվում և նրա վերջնական արդյունքն է-

րը ի հայտ յեկան միայն մահմեդական յերրորդ դ-
նաստիայի ժամանակ: Մահմեդական յերկրորդ դ-
նաստիայի թուրք խալիֆների որով (1290—1320 թ.
թ.) մահմեդական դինաստիան Հնդկաստանում ապ-
րում էր իր ծաղկման ժամանակաշրջանը: Այս դինաս-
տիայի ամենաազի ընկնող միապետի, Ալա-Նդ-Դինի
որով (1296—1316 թ. թ.) կազմակերպվեց կանոնավոր
հարկային ապարատ և ստեղծվեց խոշոր, մարտունակ
բանակ, վոր հետևանք էր մոնղոլների կողմից (պարս-
կական ելխաներ) սպառնացող մշտական պատե-
րազմական վտանգի:

խալիֆների դինաստիային փոխարինեց յերրորդ
մահմեդական դինաստիան — Տողլուկիդները (1320—
1399 թ. թ.), յերբ Հնդկաստանում կենտրոնացած
մահմեդական իշխանութիւնը ապրում էր իր անկման
վերջին որերը: Իզդադարների պայքարը կենտրոնական
պետութեան դեմ պսակվում է հաղթութեամբ: Ֆեոդալ-
ների հաղթանակը կենտրոնական կառավարութեան
կողմից ճանաչվեց սուլթան Ֆիրուզի (1351—1388 թ.
թ.) որով, յերբ իզդան հայտարարվեց վոր թե՛ ժամա-
նակավոր, այլ ժառանգական հողատիրութիւն:

14-րդ դ. վերջին մահմեդական պետութիւնը բա-
ժանվեց ինքնուրույն ֆեոդալական տերիտորիաների,
առաջացան մի շարք դինաստիաներ: Յուրաքանչյուր
մարզում ֆեոդալները հաճախակի դուրս էին գալիս
տեղական թագավորների դեմ, իսկ առանձին մարզերի
միջև շարունակ տեղի ունէին ֆեոդալական կռիւներ:
Հնդկաստանի քաղաքական քարտեզը այս ժամանակ
ներկայացնում էր բազմաթիվ ֆեոդալական մանր պե-

տություններ, վորոնց թիվը 100-ից անցնում էր: Հրնդ-կաստանի այս ֆեոդալական մասնատումով 14-րդ դ. վերջին և 15-րդ դ. սկզբին ուժեղացավ գյուղացիութ-յան շահագործումը, թուլացավ առևտուրը, ընկավ ապրանքափոխանակությունն առանձին շրջանների մի-ջեվ և զարկ ստացավ առանձին շրջանների տնտեսա-կան մեկուսացումը:

Այս քաղաքական ու տնտեսական պայմանները շափազանց նպաստավոր էլին Լենկթեմուրի համար, վորը արշավեց (1398—1399 թ. թ.) հյուսիսային Հնդկաստան, ավարի, ավերածության և բնակչության մասսայական կոտորածի լենթարկելով ամբողջ յերկի-րը:

V.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԸ 15-ՐԴ Դ. ՅԵՎՐՈՊԱՅԻՆՆԵՐԻ ՆԵՐԹԱ-ՓԱՆՅՄԱՆ ՍԿԻՉԲԸ

Լենկթեմուրի կարճատև, սակայն ամայացնող ներխուժումը սաստկացրեց հյուսիսային Հնդկաստանի ֆեոդալական մասնատվածությունը: Թագավորի իշ-խանությունը (Դելիում) խաբուսիկ բնույթ ուներ և այս-տեղ կառավարող դինաստիաները (Սաիդները 1414—51 և Լոդի 1451—1520) տիրապետում էլին լոկ ֆեն-ջարում և մայրաքաղաքի շրջանում: Թագավորներն ի-րար հետևից տապալվում էլին ֆեոդալական դավադիր խմբակների կողմից, իսկ սահմանները բաց էլին աֆ-ղանցիների և ռաջպուտների կողոպտիչ հարձակումների առաջ: Չհաշված իրար դեմ մշտապես պատերազմող բազմաթիվ մանր իշխանությունները, կազմվեցին խո-

շոր ինքնուրույն պետություններ, վորոնք իրենց գոյու-թյունը պահեցին Բենգալիայում մինչև 1575 թ. Մալվա-յում 1564 թ. և Գուջերաթում մինչև 1572 թ. Հնդկաստանի առևտրական և կուլտուրական կյանքի կենտրոնը փոխա-դրվում է այդ ժամանակաշրջանում Հնդկաստանի հա-րավը: Այստեղ կազմվում է հզոր պետություն (1347—1518), վորը հետագայում բաժանվում է հինգ ինքնու-րույն սուլթանությունների՝ Բիջապուր, Գոլկոնդա, Ահմեդ-Նագար, Բիհար և Կանդել: Գեկանի մահմեդական այս պետությունների բարձրացմանը նպաստում է Հնդկաս-տանի ծովային առևտրի աճումը: Յերկրի հյուսիսային մասը, Աֆղանստանի միջոցով Սև և Միջերկրական ծո-վերի ավազանների հետ միացնող քարավանային առ-եվտուրը 15-րդ դ., ընդհակառակը, դիմում է անկման: Այդ անկման պատճառներն էլին հյուսիսային Հնդկաս-տանում և Փոքր Ասիայում տիրող ֆեոդալական անար-խիան, Լենկթեմուրի արշավանքները, թուրք-ոսմանցի-ների նվաճումները և նրանց կատաղի պայքարը Վե-նետիկի և Ջենովայի հետ: Ամենից հարավում, Կրիշնա գետից այն կողմը, պահպանվել էր Վիշիանագարայի միակ հնդիկ խոշոր պետությունը (1326—1565 թ., վորն ամենից յերկար պահպանեց իր դիրքերը մահմեդական հարձակումների դեմ, շնորհիվ փորթուղալացիների ռազմական աջակցության, վորոնք 1488 թ.-ից հետո հիմնվել էլին Հնդկաստանի Մալաբարյան ափում:

1498 թ. Վասկո-Գե-Գամայի փորթուղալական նա-վատորմը հասավ Կալեկուտ նավահանգիստը և առա-ջինը բաց արեց Յեվրոպայից դեպի Հնդկաստան տա-նող ծովային ճանապարհը՝ Աֆրիկայի շուրջը: Յեգիպ-

տական սուլթանի և նրա հնդիկ դաշնակիցների միաց-
յալ նավատորմի վրա տարած հաղթանակները 1507 թ.-ին
և Գոաի (1510 թ.), Մալակայի (1511 թ.) և Հորմուզի 1515
թ.) գրավումը ազմիրալ Աբուլկերիկի կողմից, փորթուգա-
լացիներին տվին առաջնակարգ նավահանգիստ— ամ-
բոցներ և ապահովեցին վոլջ 16-րդ դ. ընթացքում նրանց
անվիճելի տիրապետությունը Հնդկաստանը վողոզող
ծովերի վրա: 1537 թ. սուլթան Սուլեյմանի կողմից
ուզարկված տաճկական նավատորմը ընդդեմ փորթու-
գալացիների, նույնպես ջախջախվեց: Պետական մաս-
շտաբով ծովահենությունը փորթուգալացիները լրաց-
նում էին առանձին կողոպտիչ արշավանքներով՝
Հնդկաստանի խորքը:

Մակայն Հնդկաստանի ֆեոդալական պետություն-
ների դիմադրությունն այն ժամանակ դեռևս ուժեղ էր,
և փորթուգալացիները, վորոնք մեծ բանակ չունեին
(մոտ 10.000 հոգի), կարողացել էին գրավել միայն
փոքրիկ տերիտորիա հնդկական մայրաքաղաք Գոաի
մոտ: Մուսքը դեպի Շուրաթի ծոցը պահում էին փոր-
թուգալական Դիու և Դաման ամբոցները, իսկ հարա-
վում էլ գրավված էր Յելյոն կղզին: Յելվրոպայի հետ
փորթուգալական առևտուրը թագավորական մենաշը-
նորհ էր և համեմատաբար աննշան չափ ուներ: 1497—
1612 թվերի ընթացքում Բարեհուլսի հրվանդանը պտը-
տած 806 նավերից (300—600 տոնն) միայն 425 հետ
վերադարձան: Իրենց ձեռքում պահելով հնդկական
պղպեղի, ինդիգոյի, բամբակե գործվածքների, Ինդո-
նեզիայի համեմների, Չինաստանի մետաքսի ու հախ-
ճապակիի առևտրի մենաշնորհը, փորթուգալացիները

կատաղորեն վոչնչացնում էլին մրցակից մուսուլման
վաճառականներին և նրանց նավերը: Վերջինները
նույն ապրանքներն էլին հասցնում Պարսից ծոցի ա-
փերը և Յեգիպոսս, վորտեղից նրանք ծանոթ ճանա-
պարհներով ուղարկում էլին դեպի Յելվրոպա: Փորթու-
գալական ծովահենությունը ստիպում է մահմեդական
վաճառականներին դիմել ցամաքային առևտրին:

Դրան հաջորդող հյուսիսային Հնդկաստանի միավո-
րումը Մեծ Մողոլների ֆեոդալական կայսրության իշ-
խանության ներքո (1526—1707 թ. թ.) նույնպես նպաս-
տում է առևտրին: 16-րդ դ. ընթացքում նորից մեծ նշա-
նակություն է ստանում քարավանային առևտուրը հրնդ-
կաստանից Դանդահարի վրայով Իրան և այնուհետև
դեպի Արևմուտք: Այդ ճանապարհներով տարեկան
անցնում էլին 14.000 բեռնված ուղտեր: Միայն Հորմու-
զի գրավումը (1622 թ.) միացյալ անգլո-պարսկական
ուժերով և փորթուգալացիների լիակատար դուրս մղը-
վելը հոլանդացիների և անգլիացիների կողմից 17-րդ
դարի ընթացքում՝ վերջնական գերակշռություն են
տալիս ավելի եժան, անվտանգ և արագ ծովային ա-
ռևտրին Յելվրոպայի հետ: Փոքրիկ ֆեոդալական հե-
տամնաց Փորթուգալիան, վորը 1580 թ.-ից մինչև 1640
թ.-ը իսպանական տիրապետության տակ էր գտնվում,
չէր կարող պահպանել իր հեղեմոնիան անգլո-հոլանդա-
կան ճնշման ներքո և անցնում է լեյբորդական պետու-
թյունների շարքը: Դրանից ավելի առաջ Վիչինազարի
ջախջամումը 1564 թ.-ին Դեկանի մահմեդական պետու-
թյունների դաշնակցության կողմից գրկեց փորթուգա-
լացիներին միակ լուրջ դաշնակցից բուն Հնդկաստա-
նում:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1) Վեդաները (Veda— իմացություն, գիտություն) հին-հնդկական լիրիկայի և կրոնական սիստեմի (վեդիզմ) ժողովածուներ են իրենց մեկնաբանություններով: Վեդաների սկիզբը համարվում է 2-րդ հազարամյակը (մեր տարեթիվ. առաջ): Այդ ժողովածուները շատ են, բայց Վեդա անունով սովորաբար ճանաչվում են չափածո հիմների, աղոթքների և նզովքների շորս ժողովածուներ. 1) Ռիգ-Վեդա («Հիմների Վեդա») — ամենահինն և ամենակարևորը, բաղկացած է 1028 չափածո հիմներից, վորոնք միացած են 10 մանգալների կամ գրքերի մեջ: Ռիգ-Վեդայի հիմներն ու աղոթքները ուղղված են հին-հնդկական պանթեոնի կարևորագույն ներկայացուցիչներին՝ ամպրոպի և պատերազմի աստծուն — Ինդրային, կրակի աստծուն — Ագնիին, յերկնքի աստծուն — Վարունային, արևի — Սուրային, լուսնի — Սոմային, քամիների — Մարուսին և այլն: Յերգողները աստվածներից խնդրում են ոգնություն իրենց ժողովրդին, խնդրում են պարզեվել կովեր, արոտատեղիներ, վորդիներ և այլն: 2) Սամա-Վեդա («Վայժակների Վեդա»), հիմնականում Ռիգ-Վեդայի բանաստեղծությունների կրկնությունն է, զետեղված այլ դասավորությամբ: 3) Յաջուր-Վեդա («Ձոհաբերությունների Վեդա») — զոհաբե-

րության աղոթքների ժողովածու, ինչպես և ծիսակատարությունների ցուցմունքներ: Այս յերկուսը այնքան էլ ինքնուրույն չեն և ավելի ուշ են կազմվել: 4) Ատխարվա-Վեդա («Նզովքների Վեդա») — աղոթքների ժողովածու ընդդեմ հիվանդությունների, շար վոգիների, ընդամենը 20 գրքից: Բոլոր այս վեդաները պահպանվել են ժողովրդի մեջ, անցնելով բերնե-բերան:

2) Մախարխարատա և Ռամայանա. Այս յերկու վեպերի ստեղծագործումը հնդկական տրագիցիան վերագրում է ամենախոր հնությունը՝ մեր տարեթվարկությունից հազարավոր տարիներ առաջ: Յեվրոպական հնագիտությունն այդ վեպերի հիմնական մասերի ստեղծումը վերագրում է 1-ին հազարամյակին (մեր տարեթիվ. ա.): Ռամայանայի և մանավանդ Մախարխարատայի մեջ հետագայում մտցվել են բազմաթիվ հավելումներ և նրանց վերջնական խմբագրությունը կատարվել է վոշ ուշ 4-րդ դ. (մեր տարեթիվ. առաջ): Մախարխարատայի ստեղծումը հնդկական ավանդությունը վերագրում է առասպելական բանաստեղծ Վյասային: Սակայն այդ վեպի վիթխարի ծավալը (200 հազար տուն) և նրա կազմությունն հիմք են տալիս կարծելու, վոր նա ժողովրդական մեծ թրվով հեղինակների ստեղծագործության արդյունքն է: Մախարխարատան շի հանդիսանում մի սլոտեյի յենթակա վեպ, սա յուրատեսակ բանաստեղծական ցիկլ է, կազմված մի շարք վեպերից, պատմվածքներից, կրոնական, փիլիսոփայական, իրավաբանական և այլ շարադրություններից: Յերկու թագավորական տների — կաուրավների և պանդավների — պայքարի պատմու-

թյան և վեպի մեջ պահպանվում է միայն զուտ արտա-
քին կապ: Չնայած բազմաթիվ եպիգրոֆների ֆանտաս-
տիկ բնույթին, Մախաբխարատան Հնդկաստանում հա-
մարվել է իտիխասա, այսինքն պատմություն, և վայել-
լում է շատ մեծ հեղինակություն:

Վեպի բովանդակության հիմնական մոմենտները
հանգում են հետեւյալին. Պանդու թագավորը վախ-
ճանվում է, թողնելով յերիտասարդ վորդիներ՝ Յուդ-
խիշտխիրային, Արջունին, Բիսիմային և այլն, վորոնք
դաստիրակվում են նրա յեղբոր՝ Դիսրիտարաշտրայի
պալատում: Դիսրիտարաշտրան լիակատար կախման
մեջ է իր վորդիներից, հատկապես ավագ վորդուց՝
Դուրյադխանայից: Վերջինս ուզում է ազատվել Պոն-
դուի ժառանգներից, սակայն նրանք փրկվում են, և
վորոշ ժամանակից հետո տեղի յե ունենում թագավո-
րության բաժանումը: Հետագայում Յուդխիշտխիրան
Դուրյադխանային տանուլ է տալիս վոշ միայն իր
թագավորությունը, այլև յեղբայրների ընդհանուր կը-
նոջը՝ Դրաուպադիին: Մի շարք ծանր փորձություննե-
րից հետո Պանդուի ժառանգները պաշքարի մեջ են
մտնում Դուրյադխանայի հետ, վորի մեջ ներգրավվում
է վորջ Հնդկաստանը: Դրա հետևանքով սպանվում են
միլիոնավոր զինվորներ: Պանդուի վորդիները հաղթա-
նակում են, սակայն չգոհանալով ձեռք բերված
սրբյունքով, ուղեվորվում են մեռնելու Հիմալայան լեռ-
ներում:

Այս հիմնական սյուժեյի մեջ մտցված են մեծ
թվով յեգենդներ և առասպելներ, ստանալով բարձր
գեղարվեստական մշակում, ինչպես նաև իրենց ուժով

և գեղարվեստականությամբ զարմանալի պատմվածք-
ներ և պոեմներ: Այդ ներմուծված վեպերից մեծ ժո-
ղովրդականություն են ստացել «Նալ և Դամայանթի»-ն
և «Սավիտրի»-ն:

«Ռամյանա» վեպը հանդիսանում է մի հեղինակի՝
բանաստեղծ Վալմիկիի ստեղծագործություն: Չնայած
հետագա հավելումներին, Ռամայանան զգալիորեն
գերազանցում է Մախաբխարատային իր շարագրու-
թյան միաձուլությամբ: «Ռամայանան» իր հիմնական
մասում պատմում է զլխավորապես Հնդկաստանի
առասպելական հերոս, Այոդիի թագավոր, Դաշարատ-
խայի վորդի Ռամայի կյանքն ու սխրագործություննե-
րը: Դեռ պատանի հասակում Ռաման կատարում է մի
շարք քաջագործություններ: Հաղթելով նետաձգության
մրցության մեջ իր բազմաթիվ մրցակիցներին, նա կը-
նություն է առնում Սիտա թագուհուն: Դաշարատիայի
թագավորը վճռում է իր կենդանության ժամանակ
թագավորությունը հանձնել Ռամային, սակայն պալա-
տական զավերի հետևանքով Ռաման ստիպված է դի-
մելու ոտարություն: Այնտեղ Ռամանա դեվը, Յեյունի
թագավորը, հափշտակում է նրանից կնոջը՝ Սիտային:
Վերջինիս ազատելու համար՝ Ռաման դաշինք է կնքում
կապիկների թագավոր Սուգրիվայի հետ և նրա խոր-
հրդական ևսանուման կապիկի ոգնությունը իմանում է
իր կնոջ ուր լինելը: Սիտային ազատելու համար Սուգ-
րիվան ոգնության է հասնում Ռամային, տալով նրան
կապիկների հսկայական մի բանակ, վորը Ռամայի
հրամանատարության ներքո ուղևորվում է դեպի Յեյ-
ուն: Յերկարատե պատերազմներից հետո Ռաման

սպանում է Ռավանային, ազատում է Սիտային և վերադառնում Ալոդիսու: Ամբողջ «Ռամայանայի» մեջ Ռաման հանդես է գալիս վորպես իդեալական վորդի, յեղբայր, ամուսին և պարտքի գաղափարի կրողը:

Հնդկաստանի ժողովրդական եպոսը հին հնդկական ֆեոդալիզմի բացառիկ փայլուն նկարագիրն է տալիս: Վեպերի հետագա մշակման մեջ մեծ մասնակցություն են ունեցել բրահմանները, վորոնք մեծ ջանքեր են գործադրել իրենց կաստան մեծարելու համար: Ռամայանայի և Մախաբխատարայի թարգմանություններն ու վերարտադրությունները գոյություն ունեն հնդկական բոլոր լեզուներով: Ամբողջ յերկու հազար տարուց ավելի նրանք աղբյուր են հանդիսացել և նյութ են մատակարարել հնդկական գրականության հետագա զարգացմանը:

3) Կաստաներ. Հնդկաստանի հասարակական կառուցվածքի հատկանշական և սպեցիֆիկ կողմերից մեկը կաստայական սիստեմն է: «Կաստա» տերմինը ծագում է իսպանո-փորթուգալական *casta* բառից, վոր նշանակում է — «սերունդ», «տոհմ», «ցեղ», և նկատի ունի բնակչության տարբեր խմբերի հատուկ առանձնացվածությունը: Կաստայի գիտական բնորոշումը, հակառակ բուրժուական տեսակետների, չենում է դասակարգային հասարակության առկայությունից: Կաստաները Հնդկաստանում առաջացան տոհմային կարգերի քայքայումից հետո ստրկատիրական և ֆեոդալական հասարակության զարգացման պրոցեսում: Կաստան — ժառանգական, ինքնամիտի պրոֆեսիոնալ և դասային մի խումբ է: Հիմնականում կային 4 կաստա-

ներ. բրամերը (բրահմիններ), ուզմիկ-ազնվականները (կշատրիններ), վաճառականները և հողագործները (վալլյաններ) և ծառները, ստրուկները (շուդրաններ): Կաստայական տարբերությունները հավերժացված էյին հնդկական կրոնի կողմից: Ամուսնությունը յերկու տարբեր կաստաների միջև արգելված էր: Կաստայական տարբերությունները Հնդկաստանի աշխատավորական մասսաների մեծագույն իրավազրկության և ճնշվածության արտահայտությունն են:

4) Ինդուիզմ. — ժամանակակից Հնդկաստանի բնակչության գերակշռող մասի կրոնն է, բրահմայականության ձևափոխված տեսակը: Ինդուիզմը առաջացել է մեր թվ. 5-րդ դարից վոշ շուտ և արտացոլում է դասակարգային պայքարը Հնդկաստանում՝ խոշոր ֆեոդալական պետությունների ձևավորման շրջանում: Խոշոր հողատեր-ֆեոդալների իշխանության ուժեղացումը և ստարերկրյա նվաճողների դեմ պայքարը բերում են այն բանին, վոր բուգդիզմը, վորի վրա հիմնվում էյին վաղ-ֆեոդալական շրջանի պետությունների իշխողները, կորցնում է նախկին նշանակությունը և նորից վերածնվում է բրահմանիզմը, սակայն արդեն ինդուիզմի ձևով: Ինդուիզմի մեջ առաջին տեղն է զբրավում գերագույն տիրոջ՝ Բրահմայի մասին ուսմունքը, ըստ վորի Բրահման ձևշունի, ապրում է հավիտյան, անսահման է ու կատարյալ: Այդ ուսմունքի մեջ յերևում է ձգտումն ինդուիզմին հաղորդելու միաստվածյան կրոնի գծեր: Բրահմայի մասին ուսմունքի հետ ձուլվում է Տրիմուրտիի մասին ուսմունքը, այսինքն աստվածների յերրորդության դավանությունը:

այն ե՛ Բրահմայի, իբրև գերագույն աստվածութիան, Վիշնուի—ամեն ինչ պաշտպանող, ամենագոր և ամենագետ աստծու և Սիվայի—կործանող, վրեժխնդիր, բայց և բարերար, մահաբեր, վերածնություն և նոր գոյություն բերող աստծու: Տրիմուրտիի մասին ուսմունքի մեջ պարզ կերպով արտահայտվում է ինդուիզմի կողմից ձգտումն առանձին տեղական աստվածներին միացնել Բրահմայի անձի մեջ:

Ինդուիզմը ճանաչում է վո՛չ միայն նախկին բրահմայական, այլ և մի շարք ոտարերկրյա աստվածներ, այդպիսին է Զահաննաթը (աշխարհիս տերը), վորը համարվում է Վիշնուի մարմնացումը:

Աստվածների թիվը Հնդկաստանում չափազանց մեծ է: Այդ աստվածների յերկրպագությունը միանում է նաև սրբազան կենդանիների՝ կովերի, կապիկների, ոձերի և այլնի պաշտամունքը: Յուրաքանչյուր գյուղ ունի իր առանձին սիրված աստվածները, դեվեր-հովանավորներ և սրբազան կենդանիներ: Այսպիսով ինդուիզմը մնում է բազմաստվածության կրոն: Հնդկաստանի կրոնների բնորոշ գծերից մեկն էլ բազմատեսակ ծեսերն են, վորոնք կատարվում են վո՛չ միայն տաճարներում, այլև յուրաքանչյուր ընտանիքում հատուկ քրմերի կողմից: Ընտանիքներում կան նաև կրոնի հատուկ ուսուցիչներ, այսպես կոչված՝ գուրու: Գոյություն ունեն բազմաթիվ կրոնական տոներ, տարածված է ուխտագնացությունը դեպի սրբազան վայրերը, որինակ Բենարես:

Չ Ի Ն Ա Ս Տ Ա Ն

1. ՅԵՐԿԻՐԸ ՅԵՎ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չինաստանն աշխարհիս ամենամեծ և միաժամանակ ամենահին պետություններից է: Նա հանդիսանում է մարդկային քաղաքակրթության հնագույն ու ջախներից մեկը, վորը մինչև որս պահել է իր գոյությունը: Նրա տարածությունը մոտ 10 քառ. միլ. կիլոմետր է, վորը հավասար է ԽՍՀՄ-ի մոտ կիսին, ԱՄՆ-ից քիչ մեծ, իսկ Գերմանիայից մեծ է մոտ 20 անգամ: Բնակչությունը մոտավոր տվյալներով հավասար է 475 միլիոնի, վորը կազմում է վողջ յերկրագնդի բնակչության մոտ $\frac{1}{4}$ -ը:

Չինաստանի հիմնական մասը դա Արևելյան Չինաստանն է կամ բուն Չինաստանը, վորի տարածությունն է մոտ 4 միլ. կլմ. քառ. 430 միլիոն բնակչությամբ: Մնացած մասերը կազմում են Չինաստանի տիրապետությունները— Մանչուրիա, Ներքին Մոնղոլիա, Սինցյան և Տիբետ կիսանկախ պետությունը:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը նա յեղել է արեվելյան միապետություն, սակայն սկսած 19-րդ դարից փաստորեն վերածվել է կիսագաղութի, վորտեղ տիրապետության համար իրար դեմ մրցում են խոշոր կապիտալիստական պետությունները: Վերջին տարիներին Չինաստանի դեմ պատերազմ է մղում նրա անմիջական հարեան յապոնական գիշատիչ իմպերիալիզմը, սակայն չինական ժողովրդի կողմից հանդի-

պում ե խիստ դիմադրութեան, վորը հերոսաբար պայքարում ե իր անկախութեան համար:

Չինաստանի սահմաններն են — արևելքից՝ Խաղաղ ովկիանոսը, արեւմուտքից՝ Պամիրի ստորոտները, ամենահյուսիսային սահմանը Ամուր գետը, վորը բաժանում ե Մանջուրիան ԽՍՀՄ-ից, հարավային ծայրում՝ Հայնան կղզին:

Չինաստանի մեծ մասը զուտ ցամաքային յերկիր ե: Ամբողջ Չինաստանի մոտ կեսը ընկած ե ծովի մակերևույթից ավելի քան 1000 կմ. բարձրութեան վրա: Պամիրից մինչև Չիլիի ծայրը (արևմուտքից-արևելք) 5700 կմ. ե Չինաստանի արեւմուտքը կազմված ե հսկայական լեռնաստաններից և հարթավայրերից, վորոնք ովկիանոսից անշատված են լեռնաշղթաներով: Այստեղ տարածվում ե յերկրագնդի ամենամեծ անապատներից մեկը Գոբի կամ Շամո ա-նապատը: ԽՍՀՄ-ի սահմանի վրա ընկած են Պամիրի, Տյան-Շան և Ալտայան բարձր լեռները: Սակայն Տյան-Շանի և Ալտայան լեռների միջև գոյություն ունեն հաղորդակցութեան համար հարմար լեռնանցքներ: Հարավ-արեւմուտքում բարձրանում ե վիթխարի Տիբեթի բարձրավանդակը, վոր սահմանակից ե բրիտանական Հնդկաստանին, ուղիղ սահմանի վրա ընկած են աշխարհիս ամենաբարձր Հիմալայան լեռները և Կարակորումը: Այսպիսով Չինաստանի ցամաքային սահմանների մեծ մասը քիչ ե նպաստավոր հաղորդակցութեան համար:

Չինաստանի ծովային սահմանները կազմում են մոտ 7000 կմ.: Խաղաղ ովկիանոսը Չինաստանի ափերի մոտ

կազմում ե հետևյալ ծովերը — Հարավային-Չինական, Արևելյան-Չինական և Դեղին: Շանդունի և Լյաոդուն թերակղզիները Դեղին ծովում իրարից բաժանում են Չիլիի և Լաոդունի ծոցերը: Մովափերը հանդիսանում են Չինաստանի արտաքին հարաբերությունների գլխավոր դռները և միաժամանակ բազա՝ ոտարեկրյա կապիտալի կողմից Չինաստանը նվաճելու գործում: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն գլխավոր գետերի գետաբերանները, վորոնց միջոցով ծովային տրանսպորտը թափանցում ե յերկրի խորքը:

Արևելյան Չինաստանը (կամ բուն Չինաստանը) լեռնոտ յերկիր ե, վորը կենտրոնական Ասիայի սարահարթերից աստիճանաբար իջնում ե դեպի ծովը: Գերակշռում են միջին բարձրութեան լեռները (մինչև 2000—2500 մետր): Մովի մոտ նրանք փոխվում են բլրաշատ հարթավայրերիվ և ցածրունքներիվ: Լեռներն այստեղ այնպիսի կղզիացնող պատեհշներ չեն կազմում ինչպես Արևմտյան Չինաստանում:

Չինաստանի յերեք մեծ գետերը — Հուանիսե (Դեղին գետ), Յանցզի (Կապույտ) և Սիցզյան անցնում են լեռների միջով: Այս գետերը, դրանցից հատկապես Յանցզի գետը, հսկայական նշանակություն ունեն Չինաստանի տնտեսական կյանքում, վորպես հաղորդակցութեան միջոց, վոտոգման և բերքատվութեան աղբյուր: Այս գետերի ստորին հոսանքում գետեղված են հարթավայրեր, վորոնք ծածկված են պտղատու հողի շերտով:

Աշխարհագրական տեսակետից Չինաստանը բաժանում են յերեք շրջանների, վորոնցից յուրաքանչյու-

րը հարում է վերոհիշյալ յերեք գետերի ավազաններից մեկին. Հյուսիսային Չինաստանը հիմնականում համապատասխանում է Հուանխեյի ավազանին, Միջին Չինաստանը—Յանցզիի ավազանին, Հարավային Չինաստանը—Սիցզյանի ավազանին:

Հյուսիսային Չինաստանը իր բնությամբ խիստ կերպով տարբերվում է մյուս յերկու շրջաններից: Հյուսիսային Չինաստանը Միջին Չինաստանից բաժանող աշխարհագրական սահմանը հանդիսանում է Յինլին լեռնաշղթան (Կուենլունի շարունակությունը), վորը ջրաբաժան գիծ է կազմում Յանցզիի և Հուանխեյի միջև:

Հյուսիսային Չինաստանի արևմտյան մասը լեռնային է: Այստեղ ընկած է Լյոսսային սարահարթը, «գեղնահողի» շրջանը, վորը նշանավոր է իր պտղաբերությամբ: Լյոսսը—գորշ-գեղնավուն կավ է, չափազանց փխրուն և ծակոտկեն: Նա իր մեջ պարունակում է բուսական մնացորդներ՝ փխած վիճակում: Լյոսսի վերին շերտերը հեշտությամբ ծծում են խոնավությունը և սննդարար նյութերը ստորին շերտերից և մթնոլորտից, այսինքն ոժտված են «ինքնապարարտացման» ունակությամբ, վերականգնելու իրենց պտղաբերությունը: Վերպեսզի Լյոսսը կարողանա իրագործել իր այդ դրական ունակությունը, անհրաժեշտ է՝ սակայն, բավականաչափ խոնավություն: Յերաշտի ժամանակ նյութերի փոխանակությունը դադարում է, բուսականությունը այրվում է, հողն ընդունում է թուփ գույն, անկենդան տեսք: Մինչդեռ, Լյոսսային սարահարթը, վորը հարավից և արևելքից շրջապատված է լեռնե-

րով. պատկանում է Չինաստանի շորային շրջաններին: Լյոսսը հեշտությամբ հողմահար է լինում, վերածվում է խիստ մանր, ամենուրեք թափանցող փոշու: Անձևի ջուրը Լյոսսի մեջ բաց է անում խորը վիհեր: Հուանխեյ գետը, խրվելով Լյոսսի ընդերքը, նրա մեջ բաց է անում կիրճեր՝ ուղղահայաց պատերով: Չրով սրբված Լյոսսը մեծ չափով քշվում տարվում է գետի կողմից, տալով նրան պղտոր, դեղին գույն. այստեղից էլ իրենց անունն են ստացել ինքը՝ Հուանխեն (Դեղին գետ) և Դեղին ծովը, վորի մեջ նա թափում է և իր պղտոր ջրերը:

Լյոսսային սարահարթի և Դեղին ծովի Չժիլի ծոցի միջեղ տարածված է Չինաստանի ամենամեծ հարթավայրը— Հյուսիսային մեծ հարթավայրը: Այստեղ Հուանխեն և մյուս գետերը իրենց հետևից թողնում են լեռներից բերվող հսկայական քանակությամբ Լյոսսային տիղմ: Սակայն թողնելով այդ տիղմը իր ափերին և սեփական հունի մեջ, Հուանխեն բարձրացնում է իր հունը շրջապատող հարթավայրի վեր: Այսպիսի պայմաններում գետի հեղեղումը սպառնում է աղետով. գետը կարող է դուրս պրծնել և մտնել շրջակա ցածրունքները և միանգամից հեղեղել հսկայական տարածություններ: Հեղեղումների հետ միաժամանակ նա փոխել է իր հունը: Մինչև XIX դ. կեսը Հուանխեն անմիջապես թափվում էր Դեղին ծովը, Շանդունի թերակղզուց հարավ: 1853 թվին նա նետվում է դեպի հյուսիս և իր համար ճանապարհ է բացում դեպի Չժիլի ծոցը, նախկին գետաբերանից 500 կմ. հեռու:

Հեղեղումներից պաշտպանվելու համար ինչպես անցյալում, ներկայումս ել կառուցվում են պատնեշներ: Սակայն Հուանխեն հաճախ քանդում է այդ պատնեշները և սոսկալի ավերածություններ գործում: Դրա համար նրան կոչել են «Չինաստանի դարդը», «անուղղելի դեռ»: Գետի այդ ավերիչ ուժից հաճախ են ոգտվել Չինաստանի տիրող դասակարգերը պատժելու համար «անհնազանդներին»: Չինական պատմիչները հաղորդում են դեպքեր, յերբ կայսրներն ու մանդարինները (պաշտոնյաները) բացել են պատնեշները և հարյուր հազարավոր բնակիչներ ջրահեղձ արել:

Յանցզիի հովիտը.— Չինաստանի գրեթե կենտրոնում ընկած է նրա ամենամեծ գետի՝ Յանցզիի (5100 կլմ. յերկարությունը) հովիտը, վորը մեծ է և իր ավազանով (1.800.000 քառ. կլմ.) ու տնտեսական նըշանակությամբ: Յանցզին Չինաստանի ներքին հաղորդակցության գլխավոր զարկերակն է. նրա ստորին հոսանքը ծովային նավագնացության դռներ են: Ծովային նավերը Յանցզի գետով հասնում են մինչև Խանկոու քաղաքը (ովկիանոսից մոտ 1000 կլմ. հեռավորության վրա), իսկ գետային շոգենավերը բարձրանում են գետաբերանից մոտ 2850 կլմ. վրա: Յանցզիի հովիտը Չինաստանի լավագույն շրջաններից մեկն է՝ յերկրագործության համար:

Յանցզիի ստորին հոսանքները ալլյուվիալ ցածրունքներ են, վորոնք կտրտված են բազմաթիվ վտակներով և ջրանցքներով: Յանցզիի վերին հոսանքի վրա գտնվում է այսպես կոչված Կարմիր ավազանը, վո-

րը հանդիսանում է բլրաշատ մի հարթություն պտղաբեր կարմրահողով ծածկված լեռների մեջ, վորը կազմվել է քայքայված կարմիր ավազահողից:

Յանցզին շատ ավելի հանդարտ է, քան Հուանխեն, սակայն Յանցզիի մակարդակը ևս խիստ փոփոխական է: Չոր յեղանակին գետը խիստ ցամաքում է, անձրևների ժամանակ ուռչում և սպառնում է հեղեղումներով, այնպես վոր նրան ևս հարկ է լինում պահել պատնեշներով: Վերջին ժամանակներս նախազգուշական կառուցումները անկման վիճակումն են, վորի հետևանքով Յանցզին ևս առաջացնում է աղետալի հեղեղումներ:

Հարավային Չինաստանը.— Հարավային Չինաստանը գրեթե ամբողջովին լեռնային յերկիր է: Վոչ բարձր լեռները իրարից բաժանված են յերկրագործության համար հարմար հովիտներով: Ամենաբարձր և վայրի լեռները՝ արևմուտքում են, Տիբեթի մոտ, դա՝ Սչուանյան Սլպերն են, վորոնք հասնում են 5—6 կլմ. բարձրության:

Սիցզյան գետի ստորին հոսանքով ընկած վոչ բարձր հարթավայրը Հարավային Չինաստանի համար նույն նշանակությունն ունի, ինչպիսին Յանցզիի ստորին հովիտը Միջին Չինաստանի համար: Սակայն Սիցզյանը շատ ավելի փոքր է Յանցզիից (յերկարությունը 1300 կլմ.): Նրա նավագնացության ազդեցության շրջանը զգալիորեն սահմանափակ է. շատ ավելի փոքր է Յանցզիի հովտի համեմատությամբ Սիցզյանի

հովտի պտղաբեր տարածութիւնը: Բացառութեամբ ալ-լյովիալ հողերի փոքրիկ տարածութիւնների, Հարա-վային Չինաստանում գերակշռում է կարմրահողը:

Կլիման և բուսականութիւնը.— Արեւելեան Չի-նաստանը գտնվում է մուսսոնային կլիմայի շրջա-նում, իրենց ուղղութիւնը պարբերաբար փոխող քամի-ներով (ամառը ուկիանոսից դեպի մայր ցամաքը, ձմեռը՝ հակառակը), ամառային առատ մթնոլորտային տեղումներով և չոր ձմեռով: Ձմեռը Չինաստանը գտնվում է ցուրտ և չոր քամիների ազդեցութեան ներ-քո, վորոնք փչում են ասիական մայր ցամաքի՝ ներ-քին մարզերից, դրա համար եւ ձմեռը Չինաստանում լինում է համեմատաբար խիստ և ձմռան ու ամառվա ջերմաստիճանի տարբերութիւնը, չնայած ծովի մոտի-կութեանը, խիստ մեծ է:

Յինչին լեռնաշղթայից հարավ ձմեռը զգալիորեն փափուկ է և այնպես չոր չէ, ինչպես հյուսիսում: Սակայն անդամ կենտրոնում, վորը բնկած է ուղիղ հասարակածի տակ, պատահում են թեթև սառնամա-նիքներ (հունվարի միջին ջերմաստիճանը 12°), յերբ դետերը առաւելտյան դեմ ծածկվում են բարակ սա-ռույցով: Կլիման այստեղ նպաստավոր է զանազան մերձարևադարձային կուլտուրաների— թիէնու, թէյի, բրնձի, նարինջենու համար:

Անձրևները Չինաստանում դալիս են հաճախ բուռն հեղեղների ձեով, այնպես վոր խոնավութեան մեծ մասը կորչում է. ժամանակ շունենալով ծծվելու հողի ներքո: Մթնոլորտային տեղումների քանակը ըստ տարիների խիստ կերպով տատանվում է: Նման ան-

կայունութեան հետեանքով լինում են յերկու տեսակի աղետներ— յերաշտ և հեղեղումներ: Վորոշ շրջաննեւ պարբերաբար տուժում են խիստ յերաշտներից:

Վոտոգման պայմանները խիստ կերպով վատթա-րանում են նրանով, վոր Չինաստանի մեծ մասում ամ-բողջովին վոշնչացված են անտառները, անձրևի ջուրը կանգ չի առնում մերկացած լանջերի վրա և բուռն հորձանքով հոսում դեպի դետերը, ուռձացնելով նը-րանց. անտառազուրկ շրջանները առանձնապես տա-ռապում են թէ յերաշտներից և թէ հեղեղումներից: Անտառազրկութեանից տառապում է հատկապես Հյու-սիսային Չինաստանը: Հարավային Չինաստանում անտառներն ավելի շատ են խոնավութեան և ջերմու-թեան հետեանքով: Միջին և Հարավային Չինաստա-նում լայն կերպով տարածված է բամբուկի ծառը. բամբուկը բազմազան գործածութիւն ունի — շինու-թիւնների, կահկարասիքի, ջրմուղու համար, իսկ թարմ ցողունները՝ կերակրի մեջ:

Հանգային հարստութեանն ու ջրային ենեւ-զիան. Չինաստանի բնդերքը լավ չի ուսումնասիր-ված և հանքային հարստութիւնների նկատմամբ բո-լոր թիւերը այնքան եւ արժանահավատ չեն: Սակայն կաս-կածից վեր է, վոր Չինաստանը հարուստ է բազմատե-սակ հանքային հարստութիւններով, հատկապես՝ քա-րածխով: Քարածխի մեծամեծ պաշարներ կան թե՛ Հյուսիսային թե՛ Միջին և թե՛ Հարավային Չինաստա-նի շատ վայրերում: Քարածխի պաշարների բնդհանուր քանակը վորոշ տվյալներով հասնում է 1000 մի-լիարդ տոննի, այլ տվյալներով— 250 միլիոնի (ա-

մենայն դեպս ավելի, քան Անգլիայում): Եներգիայի հզոր աղբյուրներ են Չինաստանի գետերը (պաշարը հաշվում են 20 միլ. ձիու ուժ). շահագործման անհարմարությունը, դա գետերի մակերևույթի խիստ փոփոխականությունն է, վորը հիշատակվել է վերևում: Յերկաթահանքի հետազոտված պաշարները համեմատաբար մեծ չեն (մոտ 1 միլիարդ տոնն հանք կամ 400 միլիոն տոնն մետաղ հանքի մեջ): Այլ մետաղներից Չինաստանը հարուստ է անագով, արճիճով, ցինկով, մարգանցով, սուրմայով, վոլֆրամով:

Անգամ Չինաստանի հայտնի ռեսուրսները բավական են յերկրի բազմակողմանի արդյունաբերական զարգացման համար: Անկասկած է, վոր յերկրի բնական հարստությունների սիստեմատիկ ուսումնասիրությունը կհայտնաբերեր հումքի և եներգիայի շատ նոր աղբյուրներ:

Բնակչությունը. — Չինաստանի բնակչության 90 տոկոսից ավելին շինացիներ են, վորոնք, չնայած իրենց տեղական լեզվական և կուլտուրական վորոշ տարբերիչ գծերին, իրենցից ներկայացնում են միասնական ազգություն: Վոշ-չինացի ժողովուրդները կազմում են 5—8 տոկոս, սակայն նրանց նշանակությունը յերկրի բարդական կյանքում մեծ է: Նրանք բնակվում են գերազանցապես Չինաստանի ծայրամասերում, գեղեցնելով բավական մեծ տերիտորիա: Սինցզյանում բնակվում են ուլդուրները (մոտ 2 միլ.), վորոնք կազմում են Հարավային Սինցզյանի (Կաշգարի) հիմնական բնակչությունը և ազգակից են ուլբեկներին, կիրգիզները (մոտ 150 հազ.), մոնղոլները, զազախները,

մանջուրները և այլն: Այնուհետև պետք է հիշել դոնգաններին (մոտ 300 հազ.) կամ շինացի-մահմեդականներին: Ուլդուրները, վորոնք Հարավային Սինցյանից փոխադրվել են Հյուսիսային Սինցյան (Չունգարիա), կոչվում են տարանչա: Ներքին Մոնղոլիան բնակված է մոնղոլական տարբեր ցեղերով, ընդհանուր առմամբ 1,5 միլ.: Այս քոչվոր անասնապահ ցեղերը (բուրգայական) ապրում են ֆեոդալական — թեոկրատական կենցաղով և իրենց հողերից դուրս են մղվում շինական գաղթականության կողմից: Մոնղոլները ճրնշող մեծամասնություն են կազմում ներքին Մոնղոլիայի արեվմտյան և հյուսիս-արեվմտյան մասերում: Մանջուրիայում, վորը սահմանակից է Կորեային, ապրում են կորեացիները: Դեպի Մանջուրիա մեծ ներգաղթ է կատարվում Հյուսիսային Չինաստանից: Տիրեաում ապրում են տիբեցիները: Չինաստանի հարավ-արևմտյան նահանգներում, վորոնք սահմանակից են Հնդկաչինին և Բիրմային, ապրում են բազմաթիվ վոշ-չինացի ցեղեր, վորոնց մեջ ավելի մեծ թիվ են կազմում թայ, մոն, նոսու ցեղերը (մի քանի միլիոն), սրանք ևս բուն շինացիներից նեղված են և քշված ավելի վատթար հողերը: Սրանց մեջ պահպանվել է բնատնտեսությունը: Ընդհանուր առմամբ ազգային փոքրամասնությունները և փոքր ազգությունները խիստ նեղված են շինական միլիտարիստների, կալվածատերերի և իմպերիալիստների կողմից:

Չինաստանը բնակված է վերին աստիճանի անհամաշափ: Արեվելյան Չինաստանի պտղաբեր վայրերը

բնակված են շատ խիտ: Յանցղիի ներքին հովտում բնակչության խտությունը 1 քառ. կլմ. մշակելի հողի վրա հասնում է 1000 մարդու: Վորոշ վայրերում բնակչությունն ապրում է անգամ ջրի վրա: Սակայն խիտ բնակված շրջանները Չինաստանի փոքր մասն են կազմում— գլխավոր դետերի հովիտները և ծովափը: Լեռնային շրջանները, անգամ արեվելյան Չինաստանում, բնակված են համեմատաբար նոսր: Ամբողջ արևմտյան Չինաստանի խտությունը շնչին է. — 1 քառ. կլմ. վրա 1—2 մարդ:

Գյուղական բնակչությունը զգալիորեն գերազանցում է քաղաքների բնակչությանը, կազմելով 75—80 տոկոս: Չնայած դրան, բնակչության մեծ թվի հետեւանքով, մոտ 80 միլիոն մարդ ապրում է քաղաքներում, վորտեղ դեռ հնուց կենտրոնացած է յեղել արհեստն ու առևտուրը և վորոնք հանդիսացել են վարչական կենտրոններ:

Մովափերին, ինչպես և գլխավոր դետերի հոսանքների վրա ընկած են գլխավոր քաղաքները— Շանհայ (կարևորագույն նավահանգիստ և արդյունաբերական կենտրոն՝ 3260 հազ. բնակչությամբ), Նանկին (1.013 հազ. բնակչությամբ), Խանկոու, վորը Խանյանի և Ուշանի հետ կազմում է մի յեռյակ քաղաք՝ Ուխան, 780 հազ.), Կանտոն (860 հազ.), Տյանցզին (1.390 հազ.), Բեյպին կամ Պեկին (նախկին մայրաքաղաքը՝ 810 հազ.), Յինդաո (390 հազ.) և այլն: Բեյպինից բացի՝ մնացած բոլոր քաղաքները կարևոր նավահանգիստներ են:

Բնակչության աճի մասին ճշգրիտ տվյալներ բացակայում են: Սակայն անկասկած է, վոր բնակչու-

թյունը Չինաստանում աճում է ծայր աստիճանի դանդաղ: Մահացությունը Չինաստանում մեծ է: Միլիոնավոր մարդիկ անբերրիության կամ հեղեղումների հետեւանքով սովամահ են լինում: Սանիտարական վատ պայմանների հետևանքով տարածված են համաճարակներ: Առանձնապես մեծ չափով մեռնում են յերեսանները: Դրան ավելացնենք անվերջ ներքին գեներալական կոիվները, վորոնք մեծ թվով զոհեր են խլում:

Չինաստանը եժան բանվորական ուժի հսկայական շուկա չէ: Հողագրկությունը և գործազրկությունը չինական աշխատավորության մի մասին քշում է յերկրից դուրս՝ աշխատանք վորոնելու:

Գաղթածների մեծ մասը դառնում են սևագործ բանվորներ (կուլի), վորոնց աշխատավարձը մյուս յերկրների բանվորների նկատմամբ զգալիորեն ցածր է և կենցաղային պայմանները՝ վատթար: Բացի կուլիներից Չինաստանից դուրս են գնում և արհեստավորությունը, ինչպես և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, վորոնք աչքի ընկնող դեր են խաղում Հնդկաչինի և Ինդոնեզիայի հետ առևտրի և պլանտացիոն տնտեսության մեջ:

Ընդհանուր առմամբ արտասահմանում ապրում են մոտ 10 միլիոն չինացիներ, մեծ մասամբ Հնդկաչինում և Ինդոնեզիայում, այնուհետև ԱՄՆ-ում, Հարավային Աֆրիկայում, Ավստրալիայում և Հարավային Ամերիկայում:

2. ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԸ

Չինաստանի հնագույն պատմության առանձին հտապները հնագիտության կողմից լուսաբանվել սկսվեցին միայն վերջին տասնամյակներում: 1928—1932 թ. թ. Բեյպինի (նախկին Պեկինի) մոտ հայտնաբերվեցին կմախքի մասեր (դրանց թվում և մի գանգի մեծ մասը), ամենավաղ մարդկային եյակներին պատկանող: Սինանբրոպը, ինչպես վոր անվանել են Չինաստանում հայտաբերված այդ հնագույն մարդկային տեսակը, մոտիկ է Յավայի կապկա-մարդին, այսպես կոչված պիտեկանբրոպին: Սինանթրոպն արդեն ոգտվելիս է յեղել կրակից և ամենապրիմիտիվ գործիքներին:

Թեյյար դը Շարդենի և Լիսանի պեղումները 1928 թ. Որդոսում (ներքին Մոնղոլիա) և Հյուսիսային Շենսիում առաջին անգամ Չինաստանում հայտաբերեցին հին քարե դարի (պալեոլիթի) կուլտուրայի մնացորդներ: Գտնված կվարցե գործիքները մոտավորապես համապատասխանում են Յեվրոպայի պալեոլիթի միջին շրջանին: Վերին պալեոլիթը, և նույնպես ստորին և միջին նեոլիթը մինչև այժմ չեն հայտաբերված: Այդ բացատրվում է վոչ միայն մինչև այժմ ձեռնարկված պեղումների անբավարար լինելով, այլ և նրանով վոր յերկրաբանական և կլիմայական փոփոխությունները, վորոնց յենթարկվել է պալեոլիթի կուլտուրան, ժամանակավորապես աննպաստ պայմաններ են ստեղծել Հյուսիսային և Հյուսիս-արևմտյան Չինաստանում բնակվող մարդու համար:

Անդերսոնի և այլոց պեղումները Խենանիում, Գանսուում և Հարավային Մանջուրիայում 1921—1924 թ. թ. հայտաբերեցին հետնագույն քարե դարի և ենեոլիթի (անցումն քարից դեպի պղինձը) տարբեր շրջանների մնացորդներ: Այդ ժամանակաշրջանում լյուսի կազմվելը և կլիմայի զգալիորեն տաքանալը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին մարդկային կուլտուրայի վերելքի համար Հյուսիսային Չինաստանում վայրենության շրջանից դեպի բարբարոսության ստորին շրջանը: Այդ կուլտուրան անունով կոչում է «Յանշաոյի խուզած բնակավայրի անունով կոչում է «Յանշաոյի կուլտուրա», վորը նրա կարծիքով տեղել է մոտավորապես 3500—1700 թ. թ. մեր տաերթվից առաջ:

Յանշաոյի մարդը անասնապահության և վորսորդության հետ մեկտեղ զբաղվում էր նաև պրիմիտիվ հողագործությամբ: Պեղումները հայտաբերել են քարե և բրոնզե գործիքներ և կերամիկա՝ պատրաստված բրուտի դազդյահով և մետաղյա գույներով ներկած: Յանշաոյի կուլտուրան մոտավորապես համընկնում է նման կուլտուրաների ոչախների գոյության Առաջավոր (Բաբելոն) և միջին (Անատոլ) Ասիայում և Յեվրոպայում (Տրիպոլյե և այլն): Թեև կերամիկայի նմանությունը թույլատրում է կարծելու, վոր Յանշաոյի կուլտուրան կղզիացած չէր այս ոչախներից, սակայն Յանշաոյի կուլտուրայի արևմտյան ծագման տեսությունը, վոր արժածում են Անդեսոնը և այլ յեվրոպական հնագետներ, հիմնավորված չէ:

Չինական տրադիցիոն գրականությունը մեզ տալիս է Չինաստանի պատմության ժամանակագրու-

թյունը, վորը սկսում է 2357 թ. մեր տարեթվ. առաջ (գոյություն ունեցող ժամանակագրական սիստեմներից մյուսը 2145 թ.): Յառ, Շուն և Յուլի առասպելական իշխանությունից հետո, ըստ չինական տրադիցիայի, գալիս է Սյա դինաստիայի դարաշրջանը 1983—1557 թ. թ. (կամ 2295—1766 թ. թ.), վորին այնուհետև փոխարինում է Ին կամ Շան դինաստիան 1557—1050 թ. թ. (կամ 1766—1122 թ. թ.):

Մինչև Ին դինաստիայի ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալները առայժմ լոկ դիցաբանական նյութի նշանակություն ունեն։ Այդ տվյալները, ինչպես և չինական աղբյուրների մեծ մասը ազավազված են տենդենցիոզ վերամշակմամբ։ Բավականաչափ արժանահավատ ժամանակագրություն կարելի չէ նշել լոկ 9—8 դ. դ. մեր է. ա.

3. ԻՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱՆԸ

Ին-ի ժամանակաշրջանը լուսաբանված է հնագիտական տվյալներով, գուշակության վոսկորների վրայի արձանագրություններով, վորոնք հայտնի չեն դեռ անցյալ դարի վերջից։ Այդ արձանագրությունների վերծանումը և հնագիտական պեղումները (1928 թ.) հաստատեցին տրադիցիոն գրականության տեղեկությունները այս շրջանի մասին։ Բացի դրանից, այդ շրջանի համար, մանավանդ հետագա յերեք դարերի համար, խոշորագույն նշանակություն ունի Շիցզին յերգերի և հիմների ժողովածուն։ Նրա նշանակությունը համազոր է հնդկական Վեդաներին։

Ին-ի շրջանի կուլտուրայի կենտրոնը յեղել է Հուան-խե գետի միջին հոսանքը (ներկայիս Խենանի հյուսիսարևմեջը)։ Պրիմիտիվ հողագործության (կորեկ, ցորեն, գարի, բրինձ) կողքին, կարևոր, յեթե վոշ գերակշռող, նշանակություն ունեյին վորսորդությունն ու անասնապահությունը։ Գործիքների համար գլխավոր նյութը քարն էր, փայտը և բրոնզը. զարգացած է յեղել զենքի արտադրությունը (ռազմական կռուք, բրոնզե սրեր, նիզակներ)։ Հայտնի չեր բրուտագործությունը, մանեյն ու գործելը, բրոնզե անոթներ պատելը։ 12-րդ դարում արդեն հայտնի չեր հիերոգլիֆային գիրը։ Ին-ի հասարակությունը գլխավորում էր ժառանգական թագավորը, վորի իշխանությունը սահմանափակված էր ավագների խորհրդի կողմից։ Գոյություն ունեյին քրմերի դասը և պաշտոնատար անձինք, դրանց թվում վերահսկիչներ և դաշտերի տնորինողներ (տյանցզյուն)։ Ին-ին շրջապատող ցեղերի դեմ մղվող մշտական կռիվները հանդիսանում էյին ստրուկներ ձեռք բերելու աղբյուր, վորոնք այդ ժամանակաշրջանի վերջում արդեն շահագործվում էյին աշխատանքի մեջ։ Արտադրական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը, մայրիշխանության և խմբական ամուսնության մնացուկները, մայրաքաղաքի հաճախակի տեղափոխության դեպքերը և մյուս կողմից ստրկության դերի ուժեղացումը, փոխանակության տարբերը, հարստությունների զգալի կուտակումը վերնախավի ձեռքին, վերջին թագավորների որոք հողի բաշխումը տոհմիկ և ռազմիկ ազնվական ներկայաչուցիչներին — այս բոլորը բնութա-

գրում են Ին-ի թագավորութեանը, վորպես տոհմատիրական հասարակարգ՝ իր քայքայման շրջանում:

4. ՉԺՈՒԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԸ 1050 Թ. (1122 Թ.)—256 Թ. ՄԵՐ ՏԱՐԵԹՎ. ԱՌԱՋ

Չինական պատմության հաջորդ շրջանը կապված է Հուանխե գետի հովտում Չժոու ցեղի յերևան գալու հետ: Այս ցեղը շարժվում էր արեւմուտքից և մոտավորապես 12-րդ դարում բնակություն է հաստատում Վեյ գետի (Հուանխե գետի վտակը, ներկայիս Շենսի նահանգում) հովտում: Վորչափ հնարավոր է գատել Շիցզինի տվյալներից, Չժոու ցեղը հնագույն ժամանակից յերկրագործ ցեղ էր, սակայն Վեյի հովտում հաստատվելուց առաջ ցեղի տնտեսությունը կրում էր հիսանստակյաց բնույթ: Պտղաբեր լյոսսային հովտում բնակություն հաստատելը հնարավորություն տվեց Չժոու ցեղին զարգացնելու յերկրագործությունը: Այս ցեղի Վեյի հովտում բնակվելու ժամանակաշրջանի հետ է կապված առաջին հիշատակությունը յերկաթի մասին (ըստ Շիցզինի): Հարեվան քոչվորների հետ ունեցած մշտական ընդհարումները, վորի ընթացքում Ին-ի թագավորները ոգտագործում էին Չժոու ցեղին վորպես ռազմիկ ուժ, բարձրացրին Չժոուի զինվորականության, առաջնորդի և զորահրամանատարների նշանակությունը: 12-րդ դարի վերջին այս ցեղը, հաբեվան այլ ցեղերի հետ միանալով, նվաճեց Ին-ի թագավորությունը: Նվաճողների կողմից հողի զավթումը և բնակչության հպատակեցումը, Չժոուի վանի (վան—

ակզբում ցեղապետ, այնուհետև թագավոր) կողմից հողերի բաշխումը ռազմական ու տոհմային վերնախավին և զինվորներին, նաև տնտեսական անհավասարության աճումը համայնքի մեջ և համայնական հողերի հափշտակումը, առաջացնում են մասնավոր սեփականություն: «...Նվիրում եմ քեզ աղեղ, նետ, ստրուկներ 5 ընտանիք և 50 բաժին հողամաս» — բրոնզե անոթների վրայի մակագրություններից. «Չեն-վան (Չժոուի թագավորներից յերկրորդը) ...առանձնացրեց Լուսի գունի (իշխանի) համար Ին ժողովրդից վեց տոհմ... առանձնացրեց Կան Շուի համար... Ին ժողովրդից յոթ տոհմ...» (Ցզո-Չժուան): Տիրապետող դասակարգը կազմվում է Չժոուի դաշնակից ցեղերի և Ին-ի ազնվականության տոհմային ռազմական վերնախավից:

Արեւմտյան Չժոուի (11-րդ—8-րդ դ. դ. մեր տարեթվ. առաջ) հասարակության բնույթի հարցը տակավին վիճելի չէ: Չինական նորագույն գրականության մեջ տարածված տեսակետի համաձայն այս հասարակությունը ճանաչվում էր վորպես ստրկատիրական: Այս տեսակետի հեղինակն է չինական ժամանակակից պատմաբան Գո-Մո-ժո: Գո-Մո-ժո-ի և չինական այլ պատմաբանների ուսումնասիրությունները պատմական նյութերի հիման վրա ապացուցում են ստրկության խոշոր դերը դասակարգային հասարակության կազմակերպման պրոցեսում և մասնավորապես Չժոուի ժամանակաշրջանի հասարակության մեջ: Ինչպես Շիցզինից և այլ արժանահավատ աղբյուրներից պարզվում է, արտադրողների մասսան այս ժամանակաշրջանում աշխատում էր տոհմական և գյուղական համայնքների հո-

գերի վրա, ըստ վորում այս հողերի վերագույն սեփականութեան իրավունքը բռնագրավել էյին ռազմական առաջնորդները:

Այս ժամանակաշրջանում ստեղծվող քաղաքական կազմը հետզհետե ընդունում էր ռազմական միապետութեան ձև: Չժողով թագավորը և տեղական առաջնորդները իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էյին նաև կրոնական ֆունկցիաներ: 8-րդ դարում քաղաքական կարգը բնորոշվում է վորպես զարգացած ֆեոդալական հիերարխիա Չժողով վանի գլխավորութեամբ, յուրահատուկ ավատական հարաբերություններով և վասսալականութեամբ: Արտաքուստ զարգացած այս ֆեոդալական կազմը, սակայն, հիմնված էր միանգամայն պրիմիտիվ բազայի վրա (ամուր հողային և տոհմական համայնք, ստրկութեան մեծ դերը): Անգամ Հուանխեյի ավազանում, վորի սահմաններումն էր ընդհանրապես պարփակված շինական քաղաքակրթութեան բնագավառը, պրիմիտիվ և իրենց տերիտորիայով, բնակչութեամբ վոչ մեծ իշխանություններն իրարից կղզիացած էյին բարբարոս ցեղերով: Չժողով իշխանութեան կենտրոնի փոխադրումը 770 թ. Վեյ գետի հովտից դեպի արեւելք (Լո-ի, ներկայիս Լոյանը) հետեանք էր Չժողով վաղ-ռազմական միապետութեան անկման, նաև Չժողով-Վանի դեմ տեղի ունեցող ապստամբությունների, առանձին առաջնորդների կենտրոնախույս ձգտումների և վաշկատուն ցեղերի հարձակումների: Հետագայում Չժողովն պահպանում է յուրահատուկ քաղաքական և կրոնական կենտրոնի նշանակություն և վորպես անվանական սուլթան, բավականանում էր նրանով, վոր

միայն հաստատում էր ֆեոդալների մեջ ստեղծված փաստական հարաբերությունները:

7-րդ դարից հանդես են գալիս մի շարք նոր իշխանություններ, վորոնք աճում ու դառնում են խոշոր պետություններ, իրարից բաժանված լինելով նախկին թույլ իշխանություններով: Այդ նոր իշխանությունների գլխավորութեամբ ստեղծվում են իշխանների միություններ, վորոնց առաջացումը մասամբ բացատրվում է բարբարոսների դեմ մղվող պայքարով և հանդիսանում է մի նոր շրջան շինական մարզերի միավորման պրոցեսում: Պատերազմների լարվածությունը և շափը աճում են իշխանությունների խոշորացման հետ միասին: Իշխանների փոխադարձ բաղխումները ավելի և ավելի փոխվում են արյունահեղ պատերազմների, վորոնց նպատակն էր հակառակորդի վոչնչացումն և նրատերիտորիայի ու հարստութեան յուրացումը: Զորքը, վորի հիմքը կազմում էյին ծանր սպառազինված «սպանները» (շի, շիգաֆու), վորոնք կովի էյին դուրս գալիս ռազմականոքերով, իրենց ծառաների և գյուղացիների ուղեկցութեամբ, 4-րդ—3-րդ դ. դ. արդեն բաղկացած էր գլխավորապես թեթև զինված հետևակներից, ընդունակ՝ մեծ տարածություններ կտրելու: Սրանք մասամբ համալրվում էյին ֆեոդալների ստորին խավերից, իսկ հիմնականում բաղկացած էյին համապար (ճորտ) գյուղացիներից և քաղաքացիներից: Ռազմական այս բեֆորմները ամենից առաջ տեղի ունեցան Չու և Յին կիսաբարբարոս իշխանությունների մեջ, վորոնք ռազմական տեսակետից ավելի ուժեղ պետություններ էյին:

5-րդ—3-րդ դարերը շինական պատմութեան մեջ հայտնի չեն վորպես «իշխանութիւնների պայքարի» ժամանակաշրջան: 3-րդ դարի կեսին այդ պայքարի հետևանքով Չինաստանի ամբողջ տերիտորիայի տեր են դառնում յոթ իշխանութիւններ— Չժաո, Վեյ, Խան, Յան, Չու, Յի և Յին: Չնայած անընդհատ պատերազմներին, այս ժամանակաշրջանն ընթանում է արտադրական ուժերի վերելքով: Առաջնակարգ նշանակութիւն են ստանում վոռոգման աշխատանքները: Սկսում է զարգանալ գութանային յերկրագործութիւնը, տարածվում է յերկաթի գործածութիւնը: Նկատելի չեն հասարակական տեղաշարժեր, վորոնք ներկայացնում են շինական ֆեոդալիզմի ձևավորման նոր ետապը: Ֆեոդալների կողմից շահագործման ուժեղացումը հանդիպում էր հետզհետե քայքայվող հողային համայնքի դիմադրութեանը: 6-րդ դարից սկսած՝ իշխանները իրենց վարած պատերազմների աճող ծախքերը ծածկելու համար հարկեր եյին դնում հողերի վրա, մի նորութիւն, վորը նույնպես, ինչպես և իշխանների կողմից գրավոր որենքների հրատարակումը, ժամանակակից կոնֆուցիականների մեծամասնութիւնը համարում էյին վրտանգավոր ու չսված սրբապղծութիւն: Հողային հարկը Յի թագավորութեան մեջ 5-րդ դ. հասնում էր գյուղացու արտադրանքի 2/3-ին: Իշխանները մտահոգված էյին, թե ինչպես «քնակեցնել ամայի տարածութիւնները» և ձգտում էյին դեպի իրենց հողերը գրավել այլ իշխանութիւնների բնակիչներին, տալով նրանց սկզբնական շրջանում վորոշ դյուրութիւններ: Միաժամանակ սրվում էր պայքարը հողի համար, վոր

ըր վառ կերպով արտացոլում է 6—5-րդ դ. դ. տարեգրութիւնը (Յո-չժուան): Յին, (4-րդ դ.) և մյուս իշխանութիւնները վերացնում են մի շարք սահմանափակումներ, վորը հողատիրութեան առաջ դնում էր գյուղական համայնքը: Յի՝ իշխանութեան մեջ նույնիսկ տուգանքներով հարկադրում են մանրատեր տոհմական տնտեսութիւնը:

Ազրարային հարաբերութիւնների մեջ կատարվող տեղաշարժերը սերտորեն կապված էյին քաղաքների աճման հետ: Քաղաքները դեր էյին խաղում վոչ միայն վորպես ռազմա-ստրատեգիական, այլև արհեստավորական ու առևտրական կենտրոններ և մասնավորապես վորպես բարբարոսների հետ կատարվող փոխանակութեան կետեր: 3-րդ դ. Յի-ի իշխանութեան կից գի մայրաքաղաքը ժամանակակիցների ասելով ուներ 70 հազար ընտանիքներ: Թաո քաղաքը, ներկայիս Շանդունի մարզում, նկարագրվում է վորպես «Անդրյերկնային թագավորութեան կենտրոն, ձանապարհների հանգուցակետ, ապրանքների փոխանակութեան վայր» (Սըմա Յյան, Պատմական հուշեր): Քաղաքների զարգացումը և առևտրականների առաջացումը տեղի ունէյին շինական ֆեոդալիզմի ձևավորման այս վաղ շրջանում, և առևտրականների շահերը սերտ կերպով միահյուսվում էյին իշխանի և իշխանական բյուրոկրատիայի հետ: «Ուժեղ տները, հարստացող վաճառականները»— «վարկ են տալիս ժողովրդին, ոգնելով նրան բավարարելու իշխանութեան պահանջները»: Առեկտրականի և ֆեոդալի սերտ կապերին նպաստում էր և բարբարոսների հետ կատարվող փոխանակութիւնը:

այդ ժամանակաշրջանի առևտրի զարգացման մեջ: Առևտրի և արհեստների զարգացումը, ինչպես և իշխանի ուժեղացումը, չնայած համայնքների համառ զիմադրությանը, խթան ելին հանդիսանում համայնական հողերը գրավելու (աղահանքերը, ձկնորսարանները, անտառները) և գյուղացիության— շահագործումը սաստկացնելու, մանավանդ, վոր վերջինս վոչ միայն հացահատիկների, այլև մետաքսի, քաթանի արտադրող եր: Պարտքերը, պատերազմները, բարբարոսների դեմ արշավանքները ստվարացնում ելին ստրուկների շարքերը, վորոնք այժմ ողորմաբար վոլում ելին վոչ միայն տնային աշխատանքներում և արտադրական ձեռնարկություններում, այլև գյուղատնտեսության մեջ: 6—3-րդ դ. դ. հիմնականում ավարտվում ե բարբարոս ցեղերի հպատակեցումը Հյուսիսային Չինաստանի սահմաններում: 7—5-րդ դ. դ. ներքին կոիվներում այդ բարբարոսները ակտիվ դեր ելին խաղում, աջակցելով իրար դեմ պայքարող իշխանների այս կամ այն կողմին:

5-րդ դ. չինական վաղ ֆեոդալիզմն արդեն խախտված եր: Հին տոհմային ազնվականությունը և «ասպետության» (շի) լայն խավը հետ ելին մղվում հարստության և իշխանության նոր ներկայացուցիչների կողմից, վորոնք դուրս ելին գալիս վաշխառուների, առևտրականների, նոր բյուրոկրատիայի շարքերից: Ազնվական դասի ներկայացուցիչների վորոշ մասը այդ ժամանակաշրջանի վերջում քայքայվում ե: Մյուս կողմից, արևելյան բնասպետության տիպի բյուրոկրատիկ կազմակերպությունն արդեն 5—3-րդ դ. դ.

ձևավորվում ե մի շարք իշխանություններին, վորտեղ հողատեր և փողատեր հարուստները շփման մեջ են մտնում բարձր դասի հետ: Բռնապետության գոյացումը ընթանում ե բարձր դասակարգի մեջ տեղի ունեցող ներքին սուր պայքարով և դասակարգային պայքարի անհաշտ բաղխումներով: — «Պայքարը ավազակների դեմ (խռովարարների դեմ) — թագավորի գլխավոր հոգսն ե» — ասում ե այդ ժամանակի գրողներին մեկը: Բանակն իր կազմությամբ կորցնում ե իր նախկին դասային, «ասպետական» բնույթը: Նրան քայքայում են դասակարգային հակասությունները. զինվորների բազմությունը կոպի յեն տանում բռնի ճնշման տակ, շրջապատելով նրանց դահիճների ջուրկատներով: Այդ ժամանակվա հասարակական հարաբերությունների անկայունությունը բնորոշելու համար բավական ե հիշատակել, վոր Յի թագավորության գլխավոր զորահրամանատարներից մեկը նախկին ստրուկ եր և հենց այդ թագավորությունն ել անցնում ե խոշորագույն վաշխառու Չենի ձեռքը, վոր անցյալում նույնպես ստրուկ եր: Յի թագավորության մայրաքաղաքի հռչակավոր ակադեմիայի ուսանողների, ինչպես նաև կոնֆուցիոսի աշակերտների թվում հիշատակում են «խոշոր ազնվականներին»:

Նահապետական կենսաձևի քայքայումը ծնեց յուրահատուկ «ինտելիգենցիայի» ստվար մի խավ, գլխավորապես «ասպետության» շարքերից: Այս շրջանում վաղ ֆեոդալիզմի բյուրոկրատական եվոլյուցիան արդեն առաջադրում եր այն պահանջը, վոր սիրող դասի ներկայացուցիչները (շի, շիդաֆու) ոժտված լինեն

վոչ միայն ռազմական ունակութիւններով, այլև «գիտնականութեամբ»: Իշխանները, վորոնք կանգնած էին բարդացած քաղաքական ու սոցիալական խընդիրներէ առաջ, աշխատում էին իրենց կողմը գրավել «գիտնականներին»: Այդ միջավայրից էին դուրս գալիս քաղաքական և գաղափարական հոսանքների կողմները: Այդ ժամանակը համարվում է հին Չինաստանի հողեվոր կուլտուրայի պատմութեան կլասիկ դարաշրջանը:

4. ՎԱԳ ՉԻՆԱԿԱՆ ԲՈՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(221 թ. մեր տարեթվ. առաջ 220 թ. մեր տարեթվին).

Յին-Շի ԽՆԻԱՆԳԻԻ կայսրութիւնը (221—206 թ. թ.):

«Իշխանների պայքարի» ժամանակաշրջանում բարձրացրած Յին իշխանութիւնը 8-րդ դարում մի տերիտորիա եր Չինաստանի արևմտյան ծայրում (ներկայիս Շենսիում): Յերկար ժամանակ Յինի իշխանները ջանք էին թափում կասեցնել իրենց իշխանութեանը սպառնացող վտանգը Յզին-ի կողմից հյուսիսում և Չու-ի կողմից հարավ-արևմուտքում: Բարբարոսների հետ կնքած դաշինքներն ու ամուսնական կապերը, բարբարոսական ցեղերի փոխադարձ կոնֆլիկտները ոգտագործումը, բարբարոսների դեմ մղած պատերազմները և նրանց աստիճանական ձուլումը հետզհետե ընդլայնում են Յին-երի տիրապետութիւնը արևմուտքում: 623 թվին Յին-երի իշխանը հանդես է գալիս վորպես «արևելյան բարբարոսների թագավոր»: Բարբարոսների դեմ 444 թ.

առարած հաղթանակը Յին-ների առաջ բաց է անում ուղին դեպի ներկայիս Գանսու և Հյուս. Շենսիի մարզերը: Գրեթե մինչև 3-րդ դ. Յին՝ իշխանութիւնը մնում եր մի կողմ քաշված այն ժամանակվա Չինաստանի կենտրոնական և արեւելյան մասերի տիրապետութեան համար մղվող կոնֆլիկտից, ոգտագործելով այդ պայքարը, վորպեսզի հետագայում տիրե Խան գետի ավազանը և Սըչուանի մարզերը (Շու, Բա) Յին՝ը հարուստ եր արգավանդ հողերով, անասունով, ավելի նվազ շահով—յերկաթով, աղով. «Յին՝ը ունի Յերկնային կայսրութեան բնակչութեան 3/10-ը, իսկ հարստութեան 7/10-ը» (Սըմա Յյան):

Յին իշխանութեան առաջին մինստր Շան Յանի (352-338 թ. թ.) ռեֆորմները, վորով վերացվում էին հողային համայնքների մի շարք սահմանափակումները և սահմանափակվում տոհմային ազնվականութեան ինքնուրույնութիւնը, ճանապարհ են հարթում հողատիրութեան նոր ձևերի համար և դեպի Յին՝ի ընդարձակ տերիտորիան էին զրավում հարևան իշխանութեաներից քայքայված և հողազուրկ գյուղացիներին: Յին՝ի բնիկ ժողովուրդը կազմում եր նրա զորքի հիմնական մասը: Աստիճանաբար Յին՝ը դառնում է ամուր ֆեոդալական—բյուրոկրատական բռնապետութիւն: Սըչուանի և Վեյ գետի պտղաբեր հարթավայրերի վոտոգումը և Վեյ գետի պտղաբեր հարթավայրերի վոտոգումը եր ցինների մեծ բանակների մատակարարումն հնարավորութիւնը: Մասնատված իշխանութիւնների միավորումը իրագործեց ցինների իշխան Չը-ժենը, վորը 221 թ. դարձավ թագավոր Յին-Շի-Խուան-դի անունով (ցինների առաջին կայսրը): Հանձինս Յին-

Շի-Նուանդիի՝ թագավորն արդեն ֆեոդալական հիերարխիայի բարձրագույն ներկայացուցիչն էր: Նա հանդես եր գալիս վորպես իշխանության միակ կրողը, վորի միահեծանությունն ու հզորությունը արտահայտվում էր նոր տիտղոսի մեջ (Նուանդի) և նրա իշխանության արտահայտության նոր ձևերի մեջ (դեկրետներ, հրամաններ):

Կայսրը «... առաջին անգամ հաստատեց համատարած մեծ խաղաղություն: Նա տապալեց և ավերեց ներքին ու արտաքին պարիսպները (այսինքն իշխանությունների սահմանները): Նա ճանապարհ հարթեց դեպի գետերը. նա վերացրեց և ճնշեց բոլոր դժվարություններն ու խոչընդոտները» (Յին-Շի-Նուանդիի արձանագրությունը):

Յին-Շի-Նուանդին յերկիրը բաժանեց 36 շրջանների: Նա կառավարում էր բյուրոկրատիայի ողնությամբ և աշխատում էր ամրացնել կայսրության միասնականությունը, բռնի ուժով տեղափոխելով խոշոր ֆեոդալներին, վաշխառուներին և առևտրականներին իրենց տոհմական բներից դեպի մայրաքաղաք և այլ մարզեր: Նա բռնի տեղափոխում էր մեծ քանակությամբ հասարակ ժողովրդին և բնակեցնում գլխավորապես ծայրամասերում, վորպեսզի ամրացնի պետության սահմանները: Արդեն այդ ժամանակ գոյություն ունեին շրանցքներ, վորոնք միացնում էին Հուան-խեն Նուայ գետի հետ, ինչպես նաև Յանցզի գետի հետ: Յին-Շի-Նուանդին կառուցեց հոյակապ ճանապարհներ, վորոնք միացնում էին մայրաքաղաքը նահանգների հետ: Փորձ արվեց մտցնելու միասնական

շափ և կշիռ, մտցվեց զրբրի պարզեցրած սխառնմ: Այդ կայսրության մեջ մտնում էին ներկայիս Յուցյանի, Գուանդունի, Տոնկինի և Աննամի տերիտորիաները:

Հոնները հետ մղվեցին, սահմանները ամրապնդվեցին Մեծ Պարսպով (մասամբ արդեն առաջուց կառուցված): Յի և Յանից նավեր ուղարկվեցին «խորհրդավոր կղզիները» գտնելու համար:

Յին-Շի-Նուանդիի կայսրությունը վաղ ֆեոդալիզմի զարգացման ամենափայլուն մոմենտն էր: Պետական միավորումը նպաստեց առևտրի զարգացմանը: Յին-Շի-Նուանդին իրեն մոտեցրեց խոշոր վաճառականներին և նրանց տալիս էր պատվավոր կոչումներ: Սակայն կայսրության միասնությունը ամուր հիմքեր չունեց: Տնտեսական կապերի վորոշ աստիճանի զարգացումը շինական մարզերի սահմաններում անհրաժեշտ նախադրյալ էր Չինաստանի այդ վաղ միավորմանը մի կայսրության մեջ: Սակայն այդ փորձերի շափազանց լարվածությունը վոշ թե առևտրա-փողային հարաբերությունների ուժի, այլ նրանց ծայր աստիճանի խուլության արտահայտությունն էր բնատնտեսության պայմաններում: Այդ միավորումը տեղի երունենում արտադրության ֆեոդալական յեղանակի և ստրկատիրական հարաբերությունների զգալի տարածման հիման վրա: Այդ պայմանավորված էր առաջին հերթին նրանով, վոր ֆեոդալներն ու ստրկատերերը ձգտում էին հաղթահարել համայնական—տոհմային կապերի վրա հենվող գյուղացիության դիմադրությունը և ընդլայնել իրենց տիրապետությունը տոհմատիրու-

թյան աստիճանում գտնվող տերիտորիայի վրա: Յին-Շի-Նուանդիի կայսրությունը — դա ուշ Ֆեոդալիզմի բացարձակ միապետություն չէ, այլ վաղ արևելյան դեսպոտիա:

Յին-Շի-Նուանդիի կայսրությանը հակառակ դիրք էյին բունել Ֆեոդալների բավական լայն շրջաններ: «Գիտնականներն ուսումնասիրում են անցյալը, վորպեսզի վատաբանեն նորը և խռովեն հասարակ ժողովուրդը» — ասվում է առաջին մինիստր Լի-Սիի գեկուցման մեջ, վորին հետևեցին ընդդիմադիր «գիտնականները» մահապատիժները և նրանց գրքերի այրումը: Կայսրի, ավագ վորդին, հակառակորդ կուսակցությանը համակրելու համար արքային ղեկավարեցին սահմանը, ուղարկվելով բանակ: Այն հսկայական լարվածությունը, վորը պահանջում էյին Յին-Շի-Նուանդիի ձեռնարկած աշխատանքներն ու պատերազմները, ծանր բեռ էյին դարձել ժողովրդական մասսաների վրա: Պետական կոռեքը (Մեծ Պարսպի քաշելը, ջրանցքների փորելը, ճանապարհների կառուցումը) վիթխարի շահերի էյին հասնում: Յերկիրը լցված էր թափառաշրջիկ մարդկանցով — ջախջախված բանակների մնացորդներով և քայքայված գյուղացիներով: Մի քանի մահափորձեր կատարվեցին կայսրի վրա:

Յին-Շի-Նուանդին մեռավ 210 թ. ներկայիս Խենջ նահանգը ուղևորվելու ժամանակ: Գահ բարձրացավ նրա յերկորդ վորդի՝ Եր-Շի-Նուանդին: Սրա թագավորության հենց առաջին տարին կայսրությունը բռնված էր գյուղացիական ապստամբությամբ, վորի գլուխն էր կանգնած ազքատ գյուղացի Չեն-Շեն, հայ-

տարաբերով, թե ինքը Յին-Շի-Նուանդիի ազատված վորդին է: Չեն-Շեն իր զորահրամանատարներին ուղարկեց Յինի կողմից նվաճված բոլոր շրջանները: Յերիտասարդությունը բոլոր մարզերում, տառապելով ցինների պաշտոնյաներից, կոտորեց բոլոր շրջանային և գավառային պետերին և ապստամբեց, միանալով Չեն Շեին» (Սրմա-Յյան):

Ապստամբները, վորոնց հետևից բարձրացան և հին ազնվականության մնացորդները, վերականգնում էյին իշխանությունները հին անուններով: Ներկայիս Հյուս. Յյանսիի տերիտորիայում ապստամբներին գլխավորում էր գյուղացիությանը մոտ կանգնած մանր պաշտոնյա Լյու-Բան: Չեն Շեի առաջապահ զորքը մոտենում է մայրաքաղաքին (Սյանյան, խաների որոք Չան-ան, ներկայիս Սիանին մոտիկ): Սակայն հետո ապստամբները մի շարք պարտություններ կրեցին, իսկ Չեն-Շեն սպանվեց:

Հետագայում ապստամբության ղեկավարությունն ընկնում է Ֆեոդալական տարրերի ձեռքը: 206 թ. Սյան — Յուլ, ապստամբների առաջնորդներից մեկը, Չու իշխանության նախկին զորապետի վորդի և ընդունակ հրամանատար, ջախջախում է Յինի զորքերը և նրա ղեկավարությունը ճանաչվում է մյուս առաջնորդների կողմից: Մի քանի տարվա ներքին պայքարից հետո, վորտեղ գլխավոր փոխադարձ հակառակորդներն էյին հանդիսանում Լյու-Բան և Սյան-Յյուլ, Լյու-Բանը հիմնում է նոր՝ Խան՝-ի դինաստիան:

ՎԱՆ-ՄԱՆ (9—23 Թ. Թ.)

Նոր իշխանությունը, հակառակ Յին դինաստիայի, սահմանափակեց իր միջամտությունը հասարակական կյանքի մեջ: Առաջին կայսրները հրատարակեցին հրամաններ հարկերը իջեցնելու մինչև $\frac{1}{15}$ և նույնիսկ $\frac{1}{30}$ (բերքից): Սակայն գյուղացիությանն սպասում էր նախկին վիճակը, թեև հարկն ու զինվորական ծառայությունը այնչափ մեծ չեյին, ինչպես Յին-Շի-Նու-անդիի որոք. «Խան»-երի տունը իջեցրեց հարկը, վերցնում էր 30-ից մեկ մասը, հաճախ դիջում էր հարկը..., բայց ուժեղները զավթում, իրար մեջ եյին բաժանում դաշտերը, կապալով եյին տալիս գյուղացիներին: Անունով մեկյերեսուներորդ մասն էր, իրականում— կեսը» (Խանշու, Առաջին Խան դինաստիայի պաշտոնական պատմությունը): Խան»-երի որոք բնակչության հիմնական մասան գյուղացիությունն էր, վորը վճարում էր ոենտա կալվածատերերին, պաշտոնյային կամ նոր դինաստիայի ազնվականությունը: Նրա կողմնակիցներին և նորից բարձրացած հին ազնվականության ժառանգներին: Գյուղացին վճարում է գլխահարկ և բազմաթիվ լրացուցիչ հարկեր և կատարում է կոռ: Խան»-երի որոք ստրուկների աշխատանքը գործադրություն էր գտնում հողագործության մեջ, շխտելով դեռ արհեստագործության մասին: Քիչ չեյին հազարի չափ ստրուկներ ունեցողները: Գոյություն ունեյին ստրուկների մշտական շուկաներ:

Հիշատակվում է հարյուրավոր ստրուկների մասին առանձին տնտեսություններում, վորոնք զբաղված եյին վաճառքի դուրս բերվող մթերքների արտադրությամբ: Առաջին դարում մեր թվարկ. առաջ, տեղի եյին ունենում ստրուկների ապստամբություններ լեռնարդյունաբերության մի շարք շրջաններում: Մեծ թիվ եյին կազմում նաև պետական ստրուկները, վորոնք զբաղված եյին վոչ միայն այնպիսի աշխատանքով, ինչպիսին է պետական հացահատիկի փոխադրությունը, անասունների արածացնելը, այլև գյուղատնտեսական գործիքներ և զենքեր պատրաստելը: Խան»-երի թագավորական հրամանները ստորացնում եյին վաճառականների դրությունը: Սակայն «ծովերի մեջ ընկած տերիտորիան» (այսինքն Չինաստանը) միացված էր, բաց եյին ուղեկալները և կամուրջները ազատ չեթեփեկության համար և վերացված եյին լեռնային և ջրային հարստությունների նկատմամբ արգելքները: Այդ պատճառով էլ «հարուստ վաճառականները ցրվում եյին վողջ Անդրքերկնային կայսրության մեջ և նրանց վաճառած ապրանքները հասնում եյին բոլոր տեղերը ու բավարարում պահանջը» (Սըմա Յյան): Դրամ կտրելը դառնում է մասնավոր գործ: 2-րդ դարը— առևտրա-փողային հարաբերությունների բուռն զարգացման ժամանակաշրջան է:

Խան»-ի դինաստիայի սկզբում ազնվականությունը տեղերում վոչ միայն հարկ էր, հավաքում, այլև պաշտոնյաներ էր նշանակում: Առաջին տասնամյակներում տեղի ուներ պայքար կյու-Քանի տան անդամների և թագուհու տոհմի միջև: Ամուսնու մահից հետո թա-

գուհին սպանել տվեց ամուսնու ազգականներին և
ինքն եր կառավարում կայսրութիւնը իր վորդու որոք,
իսկ այնուհետև իր նշանակած ազնվականութեան մի-
ջոցով: Թագուհու մահից հետո նրա տոհմն ել իր հեր-
թին հեռացվեց պալատականների և Լյու-Բանի կողմ-
նակիցների ձեռքով, վորոնք միացել էին նրա կեն-
դանի մնացած ազգականներին: Այդ պաշարի ըն-
թացքում ուժեղանում եր կայսերական պալատը: Սա-
կայն տնտեսական զարգացումը հարստացնում և ու-
ժեղացնում եր տեղական ֆեոդալներին և ընդհանրա-
պես «ուժեղ տներին»: 154 թվին տեղի ունեցավ յոթ
իշխանների ապստամբութիւնը Ու իշխանի գլխավո-
րութեամբ: Ու իշխանութեան մեջ դրամ էլին կտրում,
մշակելով տեղական հարուստ մետաղահանքերը:
Ապստամբութիւնն այնքան լուրջ եր, վոր Խան'-երի իշ-
խանները կարող էլին վոսկի ստանալ, խոստանալով
վերադարձնել տասնապատիկը: Այնուամենայնիվ
ապստամբութիւնը ճնշվեց: Մնացած իշխաններին
թողնվեցին լոկ իրենց տիրոջոսներն ու յեկամուտները,
վորոնք հետագայում նրանց համար հավաքում էլին
կայսերական պաշտոնյաները: Իշխաններին հրամայ-
վեց, վոր իրենց մահից հետո կալվածքը ժառանգու-
թիւն թողնեն վոչ միայն ավագ վորդուն, այլ բաժա-
նեն բոլոր վորդիների մեջ:

Մյուս խնդիրը, վոր կանգնած եր կայսրութեան
առաջ, հոների դեմ պաշարն եր, վորոնք կաղմել ե-
լին ցեղերի հզոր միութիւն: Խան'-ի գլխատիայի
սկզբնական տարիները նրանք խուժեցին Մեծ Պարսպի
նեքսը: Առաջին կայսրներից մեկը նրանց կողմից գերի-
քանվեց:

Ուղի կայսրի որով (141—87 թ. թ. մեր տարեթի-
ւառաջ) շինական կայսրութեան և նրա ներքին հակա-
սութիւնների աճումը վերածվում ե բուռն ռազմական
եքսպանսիայի: Այդ եքսպանսիայի շնորհիվ հարավում
նորից ընդլայնում են կայսրութեան սահմանները, զը-
բավելով Տոնկինը և Աննամը, հյուսիս-արեւելքում
տարածվում ե մինչև հարավային Մանջուրիա և Կո-
րեայի միջին մասը, արեւմուտքում դեն ե շարտում
հոների Որդոսից և Շենսիից: Չինական հայտնի ար-
կածախնդիր Չժան-Յոյանը, տաղանդավոր քաղաքագետ
և հրամանատար, ճարպկորեն ոգտագործելով Կաշգա-
րիայի և Ջունգարիայի շահագրգռվածութիւնը առեւ-
տրական ճանապարհ հաստատելու Չինաստանի և
Միջին Ասիայի միջև, այդ մարզերը միացրեց կայ-
սրութեանը: 101 թ. (մեր թվարկ. առաջ) շինական բա-
նակը ներխուժեց Յերգանա, հարաբերութիւններ
ուտեղծվեցին Բակտրիայի, Սոգդիանայի և պարթեւնե-
րի հետ: Կայսրութիւնը դուրս յեկավ այնտեղ, ուր ի-
բար էլին հանդիպում Ասիայով անցնող պատմական
մեծ ճանապարհները, վորոնցով անցնում էին Հընդ-
կաստան, Մերձավոր Արեւելք և Յեւրոպա բարբարո-
սական կայսրութիւնների հիմնադիրները: Բացվեց
Չինաստանից Հոմ տանող մետաքսի մեծ ճանապարհը:
Պամիրի փեշերում Յարկենդ գետի հովտում, Տաշկուր-
գանում իրար էլին հանդիպում առևտրական քարա-
վանները Չինաստանից, Փոքր Ասիայից, Հնդկաստա-
նից և Սեւ ծովից:

Պատերազմներ մղելու համար փողի մեծ կարիքը
մերձակա պատճառն եր, վորը մղում եր արքունիքը

իշխանութեան և հարստութեան բոլոր աղբյուրներէ մենաշնորհը իր ձեռքում պահելու: Սակայն դրա հիմքում կային ավելի խոր պատճառներ: Հասարակական ներքին հակասութիւններէ աճման հետեանքով գոյացած խոր ճգնաժամը, այն է՝ գյուղացիութեան արագ քայքայումը մի բեւեռում և հողերի ու հարստութեան կուտակումը մյուս բեւեռում — նպաստում է ֆեոդալական իշխանութեան աճմանը և ժողովրդական մասսաների հաճախակի յելույթներին:

Ուղիի ժամանակվա աչքի ընկնող պետական գործիչների կողմից (Յըն-Նուն-Յանի — «Ղոյանցի աղ վաճառող վորդոս», Կուն Յինի — յերկաթի խոշոր արդունաբերողի և մի շարք այլոց) ձեռնարկվում են մի շարք միջոցներ, այն է՝ աղի, յերկաթի, գինու և դրամ կտրելու մենաշնորհը, առևտրական փոխանակութեան կազմակերպումը, բյուրոկրատական պետութեան միջոցով, «ուժեղ տներին» ճնշելը և կայսերական իշխանութեան ուժեղացնելը: Ուղիի որենսդրութիւնը նախատեսում էր 1.882 պետական հանցագործութեան տեսակներ և 13.472 այլ հանցանքներ, վորոնք յենթակա ելին մահապատժի: Կալվաճատերերն ու վաճառականները կոնֆուցիականութեան դրոշի ներքո դուրս են գալիս կայսրութեան կողմը բռնող ոլիգարխիայի դեմ. առաջադրվում է հողատիրութիւնը և ստրկատիրութիւնը սահմանափակելու պահանջ: Սակայն կոնֆուցիականութեան նշանակութիւնը, վորպես գաղափարական զենք արդեն հանրաճանաչ էր Յին-երի տապալումից հետո: Ուղին հայտարարեց կոնֆուցիականութիւնը պաշտոնական դավանութիւն: Ուղիի քաղաքականու-

թիւնը, վորը ուղեկցվում էր մահապատիժներով և «ուժեղ ընտանիքների» բռնագրավումներով, թուլացրեց ընդդիմադիր տարրերի կողմից կայսրութեանը սպառնացող վտանգը, սակայն չվերացրեց ներքին աղբարային ճգնաժամը: Մեր տարեթվարկութեան սկիբին այդ առաջ բերեց նոր փորձ ճգնաժամից դուրս գալու ուժորմների գնով, վորը ձեռնարկեց Վան-Մանը:

Վան-Մանը կայսերական ընտանիքի անդամ էր (կանացի գծով) և մինիստր և մեր տարեթվ. 9 թվին գրավեց իշխանութիւնը: Նա իր հրամանով հայտարարեց. «Յինը ապորինի յեր... խեղաթլուրեց հին իմաստունների կարգը, վոչնչացրեց դաշտերի համայնական սխառեմը: Դրա համար էլ հողերը հավաքվում ելին վորոշ մարդկանց ձեռքում և առաջացավ հարստանալու սգահութիւնը... Ուժեղ մարդիկ գրավում են դաշտերը հազարավոր մուկերով, իսկ աղքատները ասեղ խրելու տեղ էլ շունեն... Այժմ մենք փոխում ենք Յերկնային կայսրութեան դաշտերի անունները, հայտարարելով դրանք պետական դաշտեր, ստրուկները հայտարարվում են «մասնավոր մարդկանց մոտ ծառայութեան մեջ», այդ բոլորը վոչ կարելի յե գնել և վոչ վաճառել: Երանք, վորոնց ընտանիքում տղամարդիք 8-ից պակաս են, իսկ դաշտերը ավելի քան Յին (=100 մու), պետք է ավելորդ հողերը բաժանեն իրենց ազգականների 9 սերնդի և գյուղական համայնքի միջև...»: Որենքը խաղտողներին սպառնում էր մահապատիժ (Յյան խան՝ շու. առաջին խան դինաստիայի պաշտոնական պատմութիւնը): Դրան հաջորդում են մենաշնորհների ու պետական առևտրի մասին հրամաններ: Հետագայում ինքը, Վան-Մանը ստիպված էր վե-

րանայել հողի և ստրուկների առուծախսի արգելքը: Այդ ժամանակ կայսրությանը նեղում էլին վոչ միայն հոնները, այլև հարավ-արևմուտքի ապստամբ ցեղերը: Ռեֆորմները անց էլին կացվում կալվածատերերի և ստրկատերերի ձեռքով և ել ավելի էլին վատթարացնում ժողովրդական մասսաների դրուժյունը: Վան-Մանի բանակները ամենուրեք պարտություն էլին կրում: Յերկրում ստեղծվեց չափազանց լարված դրուժյուն:

Տեղերում սկսեցին իշխել Վան-Մանի զորահրամանատարները: Ժողովրդական մասսաները ապստամբեցին և Վան-Մանը սպանվեց: Այս անգամ ապստամբ գյուղացիության մեջ առաջ յեկան մի շարք պրիմիտիվ կազմակերպություններ՝ «Պղնձե ձիեր», «Յերկաթյա մրկաններ», «Մեծ նիզակներ» և այլն: Դրանցից ամենանշանավորը, վորը մեծ հեղինակություն էր վայելում ապստամբ գյուղացիության մեջ՝ «Կարմրահոնքերն» էլին — Եանդունի ապստամբները: Այս շարժման կազմակերպվածությունն ու մակարդակը շատ ցածր էր, վորն ավելի ևս թուլանում էր նրանով, վոր ապստամբությունն սկսվեց համատարած սովի պայմաններում: «Կարմրահոնքերը» յերկու անգամ գրավեցին մայրաքաղաքը և յերկար ժամանակ դիմանում էլին ներկայիս Խենանում: Սակայն սովը, անկազմակերպվածությունը և ուղիական թուլությունը նրանց հասցրին պարտության:

7. ԱՐՅԵՎՄՏՅԱՆ ԽԱՆ'Ը (25 220 թ. թ.)

Այս դինաստիան վերականգնեց Խան'-երի տան շատա՛վիդ Լյու-Սյուն (Գուան-Ուզի) ապստամբ գյուղացի-

ություն և իր մրցակիցների դեմ յերկու տարվա պայքարից հետո: Լյու-Սյունն և Վան-Մանի դեմ ապստամբած նրա կողմնակիցները տիպիկ ներկայացուցիչներն էլին նահապետականության հետ կապված տիրող դասի միջին և ստորին այն խավերի, վորոնք կոնֆուցիական ուղիցիայի հենարանն էլին Ուզիի որով: Գյուղացիության դեմ մղած պայքարում Լյու-Սյուն գործադրում էր անխնա տեռոր և փորձում էր մեղմել դասակարգային հակասությունները: Նրա թագավորության որոք հրատարակվում են մի շարք որենքներ հողատիրությունը և ստրկատիրությունը սահմանափակելու, հարկերը պակասեցնելու մասին:

Վան-Մանի իշխանության որով հոնները տապալեցին շինական գերիշխումը արեվմտյան ճանապարհների վրա: Դուրս մղվելով հոնների Յուեչժի (հավանորեն սկյութական ծագումով) ցեղի կողմից, շինացիները քաղվեցին դեպի արևմուտք Գոբիի և Էլիի միջով: 1-ին դարի վերջին մեր թվարկ. Յուեչժի ցեղերը գրավեցին Սոգդիանան — Միջին Ասիական պետություններից մեկը, Ամու-Դարիայի շրջանում, վորտեղ, ըստ ավանդության, կառավարում էլին Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարների սերունդները: Միայն 73 թ. շինացիները նորից գրավեցին Խամին, իսկ 91 թ. Բան'-Չժաոն տիրեց Յերկենդին և Խոտանին, իսկ այնուհետև շինական տիրապետությունը տարածվեց Կաշգարիայի և Ջոնգարիայի վրա: Դուրս մղվելով շինացիների կողմից, հոններն անցնում են արևմուտք: Բան'-Չժաոն ուղարկեց Հոնմի դեսպանություն, վորը սակայն Պարսից ծոցից դենը չգնաց: Արեվելյան Խան'-երի որով Չինաստանը առեկտրական հարաբերություններ էր պահպանում Արեվ-

մուտքի հետ Միջին Ասիայով և ծովով Պարսից ծոցից Կոխինխինա նավով վաճառականների միջոցով: 166 թ. հիշատակվում է այդպիսի վաճառականների պալատներում հոռմեական Մարկոս Ավրելիոս կայսրի դեսպանների հայտնվելը:

Խան' -երի վերահաստատվելը վերականգնեց կոնֆուցիականությունը *): Քանի վոր այդ հասարակության կայունությունը հետզհետե խախտվում էր, և քայքայվող կայսրությունն անընդունակ էր դառնում ապահովելու տիրոջ դասակարգի հիմնական շահերը, աճում էր գաղափարական բեկեցիան կոնֆուցիականության դեմ, վորի արտահայտիչն այդ ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր գլխավորապես Գաոսիզմը *):

1-ին դ. ապրում էր (27—97 թ. թ.) Վան-Չուն, նշանավոր մտածող, մատերիալիստ, վորը հանդես էր գալիս կոնֆուցիականության, ինչպես և դոստիգմի սուր քննադատությամբ: Արդեն մեր թվարկության սկզբին չինական հասարակության վերնախավերի մեջ թափանցում է բուդդիզմը, վորի մուտքը 1-ին դարի վերջին դյուրանում էր Հնդկաստանի հետ ունեցած հարաբերության հետևանքով, և 2-րդ դ. կեսից Չինաստանում զարգանում է բուդդիզմի քարոզը:

«Ուժեղ ընտանիքների» աճը նպաստում է կայսրության քայքայմանը, վորտեղ իշխանությունն սկսում են իրենց ձեռքն առնել զորահրամանատարները: 184 թ. բռնկում է «Դեղին շալմավորները» ապստամբությունը, վորը ներկայացնում էր գյուղացիական շարժման ավելի բարձր աստիճանը: Դա տարրերային շար-

*) Կոնֆուցիականության և դոստիգմի մասին տե՛ս վերջին գլուխը՝ «Չինական կուլտուրա»:

ժում չէր, այլ մի շարք տարիների նախապատրաստության և նրա առաջնորդների աշխատանքի արդյունք: Նա համեմատաբար կազմակերպված էր: Ապստամբները բաժանված էլին 36 շոկատների, յենթակա իրենց գլխավոր հրամանատարներին: Յելույթը նշանակված էր նախորոք վորոշված ուրը: Չնայած, վոր ապստամբները զավաճանորեն մատնվեցին իրենց առաջնորդի յեղբոր կողմից և հարկ յեղավ արագացնել յելույթը, այնուամենայնիվ ապստամբությունը բռնեց ներկայիս Շանդունի, Խենանի և Խեբեյի նահանգները: Այս անգամ ապստամբները հանդես էլին գալիս գյուղացիության դասակարգային ձգտումներից բղխող գաղափարախոսությամբ, վորն այն ժամանակվա պայմաններում արտահայտվում էր կրոնա-միստիքական ձևով: Այս կրիտիկական վիճակում արքունիքն ստիպված էր արտոբից վերադարձնել իր հակառակորդներին, վորոնք այժմ տեղերում շոկատներ էլին կազմակերպում ապստամբների դեմ կռվելու նպատակով: «Դեղին շալմավորները» ջարդվեցին: Կայսրությունն ընկնում է ապստամբության դեմ պայքարի մեջ բարձրացած հրամանատարների ձեռքը, վորոնցից ամենատեղը Յաո- Յաոն էր:

Յաո-Յաո-ի վորդին, Յաո-Բեյը հիմնում է Վեյ դի-հաստիան հյուս. մարզերի տերիտորիայի վրա: Այնուհետև կազմվում են մյուս ինքնուրույն իշխանությունները՝ Ու (Յանցզի գետի ներքին հոսանքում) և Շու (ներկայիս Սչուն, Խուան և Խուբեյ նահանգներում): Այս շրջանը հայտնի յե վորպես Յեբեբ բազավորու-

քյուն (Սան Գո) (220—280 թ. թ.): Յանցղիի ավազա-
նը, Ու և Շի իշխանությունների տերիտորիան, այս
ժամանակաշրջանում առաջվանից ավելի լայն և ին-
տենսիվ կերպով զարկ է տալիս չինական քաղաքա-
կրթության զարգացմանը: Յերեք իշխանությունների
միջև տիրող պայքարը վերջանում է վեյ իշխանության
հաղթությունամբ, վորի զորահրամանատարը (Սըմա Յան)
հեռացնում է բնակալ Յաո-Յաոին և, հիմնելով Յզին
դինաստիան (265 թ.), 280 թ. միավորում է ամբողջ
չեղիերը: Սակայն Չինաստանը այս դինաստիայի ո-
րով փաստորեն հանդիսանում էր առանձին ինքնու-
րույն տիրապետությունների մի ամբողջություն, վոր-
տեղ կայսերական արքունիքը իր շրջապատի փոքր
տերիտորիայից դուրս իշխանություն չուներ:

«Բեղին Նալմավորների» ապստամբությամբ և
կայսրության անկումով ավարտվում է չինական վաղ
բննապետությունների շրջանը: Այդ իրավակարգի տըն-
տեսական հիմքը առանձին իշխանությունների միա-
վորման նախորդակին հանդիսանում էլին ֆեոդալա-
կան (ճորտատիրական) հարաբերությունները, վորոնք
դեռևս զարգացած ձև չէին ստացել, նաև ստրկու-
թյունը, վորը թեև ավելի նվազ էր զարգացած, բայց
նշանակալից դեր էր խաղում: Տիրող դասակարգի
կենտրոնացած կազմակերպությունը ծառայում էր
ճորտ գյուղացիության դիմադրությունը ճնշելուն. այդ
գյուղացիական մասսան նախնական հողային հա-
մայնքի քայքայումից հետո էլ շարունակում էր կապ-
ված մնալ համայնա-տոհմային հարաբերություննե-
րով: Բննապետության մյուս պատմական ինդիքն էր

Ֆեոդալների և ստրկատերերի տիրապետության ընդ-
լայնումն այն մարզերի վրա, վորոնք տակավին
դուրս չէին յեկել տոհմացեղային հասարակարգից:
Այստեղից էլ ծագում է այս վաղ բննապետություննե-
րի ցայտուն ռազմական բնույթը: Այս հասարակու-
թյան մեջ շահագործումն իրագործվում էր բյուրոկրա-
տական կազմակերպության միջոցով՝ ռենտա-հարկի
ձևով («շրջաններից կերակրվելը», գլխահարկ, պետա-
կան կոտ): Այս բյուրոկրատական կազմակերպությունը
հիմնված էր աճող մասնավոր հողատիրության վրա,
վորտեղ շահագործման գլխավոր ձևը՝ կիսրարություն
(издольщина) էր, սակայն կիրառվում էր և ստրկական
աշխատանքը:

8. ՉԻՆԱԿԱՆ ԿՈՒՂՏՈՒՐԱ

Չինական կուլտուրան գրեթե նույնքան հին է, վորքան հին Միջագետքի և Յեգիպտոսի կուլտուրաները: Սակայն այդ կուլտուրան այն գերը չի խաղացել համաշխարհային կուլտուրայի զարգացման մեջ, ինչ վոր Բաբելոնիսը կամ Յեգիպտոսինը: Չինական կուլտուրայի սկիզբը պետք է համարել, մինչև այժմ չեղած պատմական տվյալների հիման վրա, 3-րդ հազարամյակը, բայց այդ կուլտուրան շափազանց դանդաղ եր զարգանում և ինքնամոլոր սահմաններումն եր մնում: Սակայն նա զգալի ազդեցություն և ունեցել շրջապատող յերկրների և սահմանակից ցեղերի վրա, վորոնք համեմատաբար չինական զարգացած կուլտուրայի հետ շատ ցածր աստիճանի վրա եյին կանգնած: Մի շարք չինագետներ փորձում են ապացուցել, վոր չինական կուլտուրան իր մի քանի կողմերով, որինակ, նյութական կուլտուրան, կրոնը, բաբելական կուլտուրայի ազդեցության նշաններն ունեն: Բայց այդ տեսակետներն անհիմն են և պետք է ընդունել, վոր չինական կուլտուրան գերազանցապես ինքնուրույն և տեղական ծագման բնույթ ունի:

Չինական կուլտուրայի պատմության աղբյուրները պետք է համարել հնագիտական նյութեղեն մնացորդները և մեզ հասած հնագույն գրականությունը:

1. Նյութական կուլտուրա.- Չինական արվեստի հրեշտակն հուշարձանները վերաբերում են 3-րդ հազարամյակին ն. ք. մեր թվարկ.: Նրանք հայտաբերվել են նորագույն պեղումներով, սկսած 1921 թվից: Այդ կուլտուրայի ամենահին արվեստի նմուշները ներկայացնում են նեոլիթի դարերը: Մենք հանդիպում ենք այստեղ նկարազարդ կավե ամանների՝ կարմիր պարուրած և շրջանաձև նկարներով մոխրագույն կամ բացկարմրավուն խեցու վրա, նմանապես յերկրաշափական նկարներ սպիտակ ու սև գույներով. բրոնզե դրոշա ժամանակաշրջանից՝ վոսկրից զարդաքանդակված իրեր—դաշույնի կոթեր, գլխի գնդասեղներ, բրոնզե իրեր, ամաններ և այլն: Այդ բոլոր իրերը մնացել են ինի և Չժոու-ի դարաշրջաններից, մոտավորապես 2-րդ հազարամյակից:

Շենքերի մնացորդները մեծ մասամբ ֆեոդալական դարաշրջանից են և սկզբում մոնոսոցիալ բնույթ են ունեցել, բայց մեզ հասած շենքերի մնացորդները վերաբերում են գլխավորապես 1-ին դարին ն. ք. մեր թվարկ.:

Զարգացած է յեղել նաև արձանագործությունը: Մեզ հասած ամենահին արձանագործական հուշարձանները խանի դինաստիայի դարաշրջանից են, այն է՝ 2-րդ դարից (ն. ք. մեր թվարկ.): Արձանագործությունն արտահայտվում եր մարդկային և կենդանական ֆիգուրներով. մոնոսոցիալ արձանագործությունն արտահայտվել է գլխավորապես զանազան ֆանտաստիկ կենդանիների, վիշապների, աստվածների և թագավորների պատկերներ կերտելու մեջ: Նմանա-

պէս արձանագործութեան հետ զարգանում եր քանդակագործութեանը բարեկենսերով:

2. Գիր և գրականութիւն.— Չինական լեզուն պատկանում է այսպէս կոչված միավանկային (մոնոսիլլաբիկ) լեզվաշարքին: Այդ լեզուների առանձնահատկութիւնն այն է, վոր նրանց հիմնական կառուցվածքային միավորը անփոփոխ վանկն է: Չինական լեզուն իր գոյութեան ընթացքում անցել է զարգացման յերեք շրջաններ և այժմյան չինական լեզուն միանգամայն տարբերվում է սկզբնականից, ինչպէս որինակ ներկա ֆրանսերենը նախկին լատիներենից: Չինական գիրը հնչյունական չէ, այլ գաղափարադրական. ամեն մի բառն ունի իր գաղափարագիրը (идеограмма): Չինարենում ամենից ավելի սովորաբար գործածվող գաղափարադրերի թիւը հասնում է միջին թիւով 4—5 հազարի, իսկ յեթե հաշվի առնենք հազվադեպ գաղափարադրերը, վորոնք գտնվում են հին ու մասնագիտական գրութիւններում, այն ժամանակ գաղափարադրերի թիւը կհասնի մոտ 12—13 հազարի: Այսպիսի պայմաններում, ի հարկե, շատ դժվար է գրագետ լինել, և գրագիտութիւնը դառնում է դասակարգային, յերբ միայն տիրապետող ունեւոր խավերը հնարավորութիւն են ունենում ձեռք բերել գրագիտութիւն:

Այդ գաղափարադրական նշանների կամ, այսպէս ասած, հիերոգլիֆիկան գրերի մասին մեզ հասած չինական հուշարձանները վկայում են, վոր նրանք արդեն գոյութիւն ունեցին 2-րդ հազարամյակում ն. ք. մեր թվարկ.: Չինական հիերոգլիֆիկան նշանադրերը յերկարատեւ ժամանակաշրջաններում իրենց արտաքին ձևով

ու ներքին կառուցվածքով փոփոխութեան են յենթարկվել, մասնավանդ արմատական փոփոխութեան են յենթարկվել գաղափարադրերը՝ թղթի ու գրելու վրձինի գյուտից հետո (մոտ 2-րդ դար. ն. ք. մեր թվարկ.):

Չինական գրականութեան մեզ հասած ամենահին յերկերը վերաբերում են 10—11-րդ դ. դ. նախքան մեր թվարկ.: Այդ գրականութիւնը բաղկացած է անհայտ հեղինակների ձեռքով գրված ժողովրդական բանաստեղծութիւններից, վորոնք կապված են բնութեան ու յերկրագործութեան հետ: Այդ ժամանակաշրջանին է պատկանում նաև Չինաստանի հնագույն բանաստեղծութեան ժողովածուն, այսպէս կոչված Շից-զինի «Յերգերի գիրքը», վորտեղ կան սիրային ժողովրդական յերգեր, գլուղացիական յերգեր, ռազմական ու վորսորդական յեղանակներ, ավանդութիւններ, կրոնական տաղեր ու աղոթքներ:

5—2-րդ դ. դ. (ն. ք. մեր թվարկ.) Չինաստանում մեծ թափով զարգանում է կրոնա-փիլիսոփայական գրականութիւնը, յերբ հանդես է գալիս դաոսականութիւնն ու կոնֆուցիականութիւնը, վորպէս կրոնա-բարոյագիտական յումունքներ և միաժամանակ եթիկական-քաղաքական թեորիաներ: Բացի այդ՝ ծագում է պալատական բանաստեղծութիւնը, նաև հեքիաթական և ճանապարհորդական գրական յերկեր:

2-րդ դարը նախքան մեր թվարկ. Չինաստանն ապրում է տնտեսական և քաղաքական մեծ վերելք, վորի հետեւանքով աճում է մեծ շահերով զարգանում է գրական ստեղծագործութիւնը: Այդ աճմանը մեծապէս նպաստում են թղթի, թանաքի և գրելու վրձինի գյուտն ու

նմանապես հիերոգլիֆյան նշանագրերի ուֆորմը: Նույնիսկ հանդես են գալիս պալատական կին-բանաստեղծներ:

2-րդ դարից հետո նկատվում է գրականության զարգացման կանգառում, վոր տեվում է մոտ 2 դար:

Շատ բնորոշ է Չինաստանի կուլտուրայի զարգացման տեսակետից այն փաստը, վոր հին պատմության մեջ վոշ մի ժողովուրդ այնքան շատ յենթակա չի յեղել գրականության և գրքի ազդեցության, ինչպես չինացիները: Գիտնականներն ու գրականագետները, վորոնք պատկանում էին սովորաբար տիրապետող դասակարգին և կազմում էին Չինաստանում հատուկ արխատուկրատիա, իրենց ամբողջ գիտությունն ու մտավոր զարգացումը ձեռք էլին բերում գրքերից:

3. Կ Ր Ո Ն .— Ներկայումս Չինաստանում գոյություն ունեն պետության կողմից ձանաչված 3 կրոն—կոնֆուցիականություն, դաոսականություն և բուդդայականություն: Սրանք իսկապես բարոյագիտական-փիլիսոփայական սիստեմներ են, վորոնք առաջացել են 6-րդ դ. ն. ք. մեր թվարկ. ու ավելի ուշ ձևավորվում են վորպես կրոնական ուսմունքներ: Այդ յերեք կրոնական սիստեմներից բուդդայականությունը հնդկական ծագում ունի և մտել է Չինաստան շնդկաստանից:

Կոնֆուցիականությունը ծագում է Չինաստանի հնագույն ժողովրդական կրոնից: Վորոշ գաղափար կազմել Չինաստանի հնագույն այդ կրոնի մասին, վորը նույնպես հնում պետական կրոն էր համարվում, շափազանց դժվար է, վորովհետև մեր ձեռքը չեն հասել ան-

միջական աղբյուրներ: Այդ հնագույն կրոնը պատկերացնում ենք հետագա, ավելի ուշ գրական աղբյուրների, հենց նույնիսկ Կոնֆուցիին վերագրված գրական աշխատությունների հիման վրա:

Հնագույն չինական կրոնի գերագույն աստվածային եյակը համարվում էր յերկինքը—Տյան. այդ յերկինք-աստվածությունը, չինական հավատալիքի համաձայն հանդիսանում էր տեսանելի, պարզ յերկնակամարը, շինչ և կապույտ յերկինքը, վորը գտնվում է ամենից բարձր և բոլորի վրա: Ամեն ինչ նա տեսնում է, ամեն ինչ գիտե և ամեն ինչ կառավարում է: Հետևապես յերկնքի այդ պաշտամունքի մեջ վերապրուկային ձևով պարզորոշ պահպանվել է նախնադարյան հասարակության կրոնական հավատալիքը բնական ուժերի մասին: Տյանը իբրև գերագույն յերկինք-աստվածություն նաև անձնավորվում էր վորպես գերագույն տեր, գերագույն կառավարիչ, վոր կոչվում էր Շանդի: Իսկապես, այդ յերկու աստվածությունների միջև հիմնականում վոշ մի տարբերություն չկա, բացի այն, վոր Տյանը ավելի վերացական հասկացողություն է, իսկ Շանդին կոնկրետացրած հասկացողություն, հոմանիշ գառնալով յերկրի վրա տիրող կառավարող թագավորի անձնավորությանը:

Տյանի—յերկնքի պաշտամունքի հետ սերտ կապված է վոգինների պաշտամունքը, վորի հավատալիքը մինչև այժմ էլ պահպանվում է չինական կրոնում և կազմում է ամեն մի չինացու գլխավոր կրոնական պարտականություններից մեկը: Այդ վոգինները, սակայն, չինական կրոնում անորոշ եյակներ են. նրանց հիշատակում են հոգնակի թվով, նրանց մեծարում են զոհաբերություն-

ներով: Վոգիները կապված են բնության մեջ գոյություն ունեցող տեսանելի առարկաների հետ. բնության ամեն մի մասնիկն ունի իր վոգին: Այդ տեսակետից վոգիները բաժանվում են 3 կատեգորիայի — յերկնային, յերկրային և մարդկային վոգիներ:

Յերկնային վոգիներին են պատկանում արեը, լուսինը, մոլորակները, աստղերը, ամպերը, անձրևը, քամին և այլն:

Յերկրային վոգիներին են դասվում լեռները, ծովերը, լճերը, գետերը, աղբյուրները, ծառերը և այլն: Բացի այդ, կան նաև հատուկ վոգիներ՝ ամբողջ յերկիրը, ուստի և պետությունը հովանավորող վոգի, յերկրագործությունը, ցանքերը, ոչախը հովանավորող վոգիներ:

Մարդկային վոգիներ են — ընտանիքների նախնիքների և անվանի ու հռչակավոր անձերի վոգիները: Չինացին հավատում է, վոր իբր թե մարդու հոգին մահվանից հետո շարունակում է ապրել, ուստի նա միշտ վորոշ կրոնական ծեսերով հրավիրում է վոգուն՝ վերադառնալ իր թողած մարմնի մեջ: Չինական կրոնի մեջ չկա վո՛չ արքայություն, վո՛չ էլ դժոխք: Նրա հավատալիքներում վո՛չ թե ապագան, այլ անցյալն է, վոր դեր է խաղում ու ազդում ներկայի վրա: Ուստի ընտանիքի մեռած անդամները համարվում են միշտ կապված իրենց ընտանիքի հետ և դառնում են նրա հովանավորող վոգին: Յուրաքանչյուր տան մեջ կա հատուկ սենյակ, վորտեղ կատարվում է ընտանեկան վոգինների պաշտամունքը, տեղի յեն ունենում նրանց հիշատակին աղոթքներ ու զոհաբերություններ:

Այս պայմաններում Չինական կրոնը բաժանված չէ չինացու իրական կյանքից, ուստի նա չի ունեցել իր սրբազան գիրքը, ինչպես հին հրեաների աստվածաշունչն է: Այդ կրոնը պահպանվում էր հնավանդ տրադիցիաներով ու բազմաթիվ ծեսերով, վորոնք անշեղորեն պիտի կատարվեյին յուրաքանչյուր չինացու կողմից:

Ահա այս հնագույն չինական կրոնը, վորը զուրկ էր վորոշակի աստվածաբանական մշակված թեորիայից, կրոնա-փիլիսոփայական սիստեմից, ունեցավ իր տեսաբանը, ընթրամատորը՝ հանձինս Կոնֆուցիի (իսկական անունը Կոն-Յզի կամ Կոնֆուցզի): Նա ապրում էր 551—479 թ. թ. ն. ք. մեր թվարկ.: Կոնֆուցիի կյանքը մեզ ամելի լավ է հայտնի, քան մի շարք ուրիշ կրոնների հիմնադիրների կենսագրությունը:

Կոնֆուցիին իսկապես վոչինչ չի հեղաշրջել ու փոփոխել հին չինական կրոնի մեջ: Նա միայն վերածեց այն՝ կրոնա-փիլիսոփայական սիստեմի և այդ տեսակետից նա հանդիսանում է խոշոր բարոյագետ քարոզիչ, հիմնադիր՝ փիլիսոփաների, գրականագետների ու քարոզիչների կոնֆուցիական դպրոցի: Նրա ուսմունքը ստեղծվել է Չինաստանի ֆեոդալացման իրական պայմաններում, քաղաքական խառնաշփոթ իրադարձություններում, վորոնք քայքայում էին Չժոուի դինաստայի դրուժյունը:

Կոնֆուցիին գրեթե անփոփոխ է թողնում նաև չինական հին կրոնի ծիսական ձևերը: Չինաստանի կրոնը իր հիմնական գծերով մնում է նույնը, ինչ վոր էր նախքան կոնֆուցիին: Յեթե նա այդ կրոնին տվել է իր ուսմունքի սկզբունքները, դրանից բնավ չի խախտվել

այդ կրօնի կառուցվածքը: Նա իսկապես մի քարոզիչ էր, վոր բացատրում էր չինական կրօնի հիմունքները՝ բարոյականության ու կառավարման մասին, պարզ ու հասկանալի կերպով, ինչպիսին մինչև այդ վոչ վոք չէր արել, վորով այդ կրօնն ստացավ իր տեսաբանական ուսմունքը: Նա հավաքեց, վերականգնեց ու հրապարակեց այն հին գրքերը, վորոնք հանդիսանում էին չինական կրօնի միակ գրավոր գոկումենտները և վորոնք այնուհետև դարձան Չինաստանի տիրապետող դասակարգի համար ուսումնասիրական գրքերը: Չինացիներն ստանալով Կոնֆուցիի ձեռքից այդ գրքերը, բնականաբար նայում էին նրա վորպես իրենց կրօնի մեծ մարգարեյի: Այդ հին գրքերի հիման վրա նա իդեալացնում էր հին անցյալը, վորը նրա ուսմունքի մեջ հանդես է գալիս իբրև «վոսկեզար»: Ուստի Կոնֆուցիին իր քարոզներում ուսուցանում էր, վոր պետք է վերագառնալ դեպի այդ յերջանիկ անցյալը: Նա խիստ դատափետում էր իր ժամանակ տիրող միջֆեոդալական պատերազմները, վորոնք կործանում էին հին չինական կուլտուրան, և կոչ էր անում հիմնելու միասնական ֆեոդալական պետություն մի թագավորի իշխանության տակ, թագավորի, վորը հանդիսանում է յերկնքի կամքի կատարողը:

Կոնֆուցիական եթիկայի հիմնական գաղափարը հանդիսանում է ժեՆ — սերը, վորպես մարդկանց մեջ յեղած հարաբերության որենք, վորը հիմնված է ընտանեկան և ֆեոդալական հիերարխիայի խիստ պահպանման վրա: Դա — սերն է դեպի մեծերը, դեպի ծնողները, դեպի թագավորը: Այդ սերը կոնֆուցիականների կողմից հակադրվում է ընդհանուր սիրո սկզբունքին,

վորի հեղինակն է Մո-Դին: Ըստ Կոնֆուցիոսի՝ անունը պետք է համապատասխանի առարկայի եյությանը: մարդու անունը կամ տիտղոսը պետք է խստորեն համապատասխանի հասարակության մեջ նրա ունեցած փաստական դրոթյանը: «Թագավորը պետք է լինի թագավոր, հպատակը՝ հպատակ, հայրը՝ հայր, վորդին՝ վորդի»:

Այսպիսով կոնֆուցիականությունը ռեալցիոն ուսմունք էր և հավերժացնում էր ֆեոդալական կարգերն ու վորը ձնշումը Չինաստանում:

Կոնֆուցիին ապրել է 73 տարի, շրջապատված լինելով վոգեվորված աշակերտներով, վորոնք նրա գործը շարունակեցին առաջ տանել նրա մահից հետո: Այդ աշակերտներից մեկը Լու-Յուն, հետագայում ի մի աշակերտներից մեկը Լու-Յուն, հետագայում ի մի հավաքեց իր ուսուցչի քարոզներն ու ուսուցած խոսքերը՝ մի գրքի մեջ: Կոնֆուցիի հիշատակին, նրա մահից հետո, կառուցվեց հատուկ տաճար, նրա ուսմունքը մեծ տարածում ունեցավ ժողովրդի մեջ և նրա անունով էլ կոչվեց պետական կրօնը: Կոնֆուցիի ուսմունքը, իբրև կրոնական սիստեմ, մինչև այժմ էլ տիրում է Չինաստանում:

Միաժամանակ կոնֆուցիականության հետ Չինաստանում իբրև կրոնական սիստեմ ծագում է նաև մի այլ ուղղություն՝ դաոսականությունը, վորը նույնիսկ մրցակից է հանդիսանում առաջինին: Դաոսականության հիմնադիրն է համարվում մի կիսաոռասպելական անձ, վոր նույնիսկ քարոզիչ և բարոյագետ-փիլիսոփա չէր յեղել, ինչպես Կոնֆուցիին. դա Լաո-Յզի անունով մարդարեն էր, վորն իբր թե ծնվել է 6-րդ դարում ն. ք. մեր թվարկ.: Լաո-Յզիին վերագրված ուսմունքի

գրավոր շարագրությունը սակայն փաստորեն կազմվել է 3-րդ դ. ն. ք. մեր թվարկ.: Ինչպես Կոնֆուցիւն, այնպես էլ Լաո-Ցզին իր վարդապետությունը հիմնում են գոյութիւն ունեցող քաղաքական-հասարակական սիստեմի վրա. նա նույնպես քաղվածքներ է հանում հին գրական գործերից: Լաո Ցզինի ուսմունքի ղեկավար դաղափարն է Դաոն, վորով էլ կոչվում է ամբողջ կրոնա-փիլիսոփայական սիստեմը: Դաոն անձնավորութիւն չէ, այլ ինչ վոր մի բան, վոր գոյացել է բոլոր մարդկանցից ու արարածներից առաջ: Նա գոյութիւն ունէր ավելի առաջ, քան յերկիրը: Նա յերկնքից բարձր է: Ամեն ինչ նրանից է ծագում. նա ամեն ինչի սկզբնավորութիւնն է և ամեն ինչ նորից վերադառնում է դեպի նա:

Դաոն անտեսանելի և անլսելի, միասնական, ընդհանրական, համիտենական ու անսահման գործոն է: Դաո բառը, իսկիպես նշանակում է ուղի, ճանապարհ, և դրանով այդ ուսմունքը կարծես ուզում է ցույց տալ մարդու կյանքի, գոյութիւն շիտակ, ուղիղ, բարոյական ճանապարհը: Դաոսականութիւնը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Չինաստանի փիլիսոփայական և բնագիտական մտապատկերների զարգացման վրա: Սակայն հետագայում դաոսականութիւնն հետզհետե կորցնում է իր սկզբնական փիլիսոփայական բնույթը և, յերբ Չինաստան մուտք է գործում բուդդայականութիւնը, նա յուրացնում է վերջինիս արտաքին կողմը, աստվածապաշտական ծեսերը, յեկեղեցական ու վանքային ձևերն ու հանդես է դալիս արդեն վորպէս յեկեղեցի:

Չինական հին կրոնա-փիլիսոփայական սիստեմ-

ներից դուրս առանձին տեղ է գրավում Մո—Դիի ուսմունքը 5-րդ դ. ն. ք. մեր թվարկ.), վորը հիմնականում տարբերվում է կոնֆուցիականութիւնից և դաոսիզմից: Մո-Դիի բարոյագիտական ուսմունքի հիմնական ըսկրգրունքը հանդիսանում է «ընդհանրական սերը» հակառակ կոնֆուցիականութիւն սիրո (ժեն) հասկացողութիւնը, ինչպես և Յան-Չժոուի (5-4րդ դ. ն. ք. մեր թվարկ.) եզոիստական բարոյականութիւնը: Վերցնելով հին կրոնից յերկնքի հասկացողութիւնը, վորպէս գերագույն աստվածութիւն և նրա կամքը վորպէս գերազույն սկզբնավորութիւն, Մո-Դին գտնում էր, վոր այդ սերը տարածվում է համահավասար կերպով բոլոր մարդկանց վրա: Այստեղից էլ նա հետեւյցնում էր հավասարութիւն սկզբունքը: Ըստ Մո Դիի հասարակութիւն անկարգ կազմի պատճառները բղխում էլին նրանից, վոր մարդկանց մեջ տիրապետում է անհատական սերը, վորը ներհակ է ընդհանրական սիրույն. վերջինս հանդիսանում է հասարակական բարեկեցութիւն հիմնական պայմանը, Մո-Դիի սոցիալական իդեալն էր՝ վերադարձ դեպի նախնական նահապետական հարբերութիւնները, ընդհանրական սիրո և հավասարութիւն իրագործումը: Նա ձգտում էր կենցաղի և ծիսակատարութիւնների պարզութիւն: Մո-Դին կատաղի հակառակորդ էր պատերազմներին և ֆեոդալական բռնութիւնը: Նա մերկացնում էր ֆեոդալական բարոյականութիւն ահռելի հակասութիւնները, ըստ վորի մի մարդու սպանութիւնը համարվում էր հանցագործու-

թյուն, իսկ այլ պետության վրա հարձակվելը և հազարավոր մարդկանց սպանությունը մեծարվում՝ վորպես քաջություն:

Մո-Ռիի ուսմունքը ընդհանուր առմամբ իդեալիստական բնույթ էր կրում: Բացի յերկնքից, վորպես գերագույն էյակի, նա ընդունում էր յերկնքի և յերկրի վոգիներին, ինչպես և մեռածների վոգիներին: Սակայն նրա հետևորդների և աշակերտների վորոշ մասի ուսմունքի մեջ իդեալիզմից զատ, մենք հանդիպում ենք և մատերիալիստական տարրերի: Նրանց կողմից ընդունվում է ռեյեկտիվ որինաշափությունը, վոշ միայն հավատքը, այլև փորձը, տրամաբանական մտածողությունը և այլն:

Պատ. խմբագիր՝ պրոֆ. Խ. ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ վ. ՄԵՍԱՆՅԱՆ
Մտքագրիչ՝ Հ. ՄԱՆԷՅԱՆ

Չլավիտի լիազար № 1103 պատվ. № 28, տիրած 2100.

Հայկական ԽՍՀ ԺԿԽ-ին կից Էներգիային Հայաստան
Էրատարակչության տպարան, Յերևան

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0427100

Գ Ի Ե Ս Զ Ո

245

Т А К О П Я Н

**ДРЕВНЯЯ ИНДИЯ
И КИТАЙ**

Изд. Под. Института, Ереван 1940 г.

7

18088